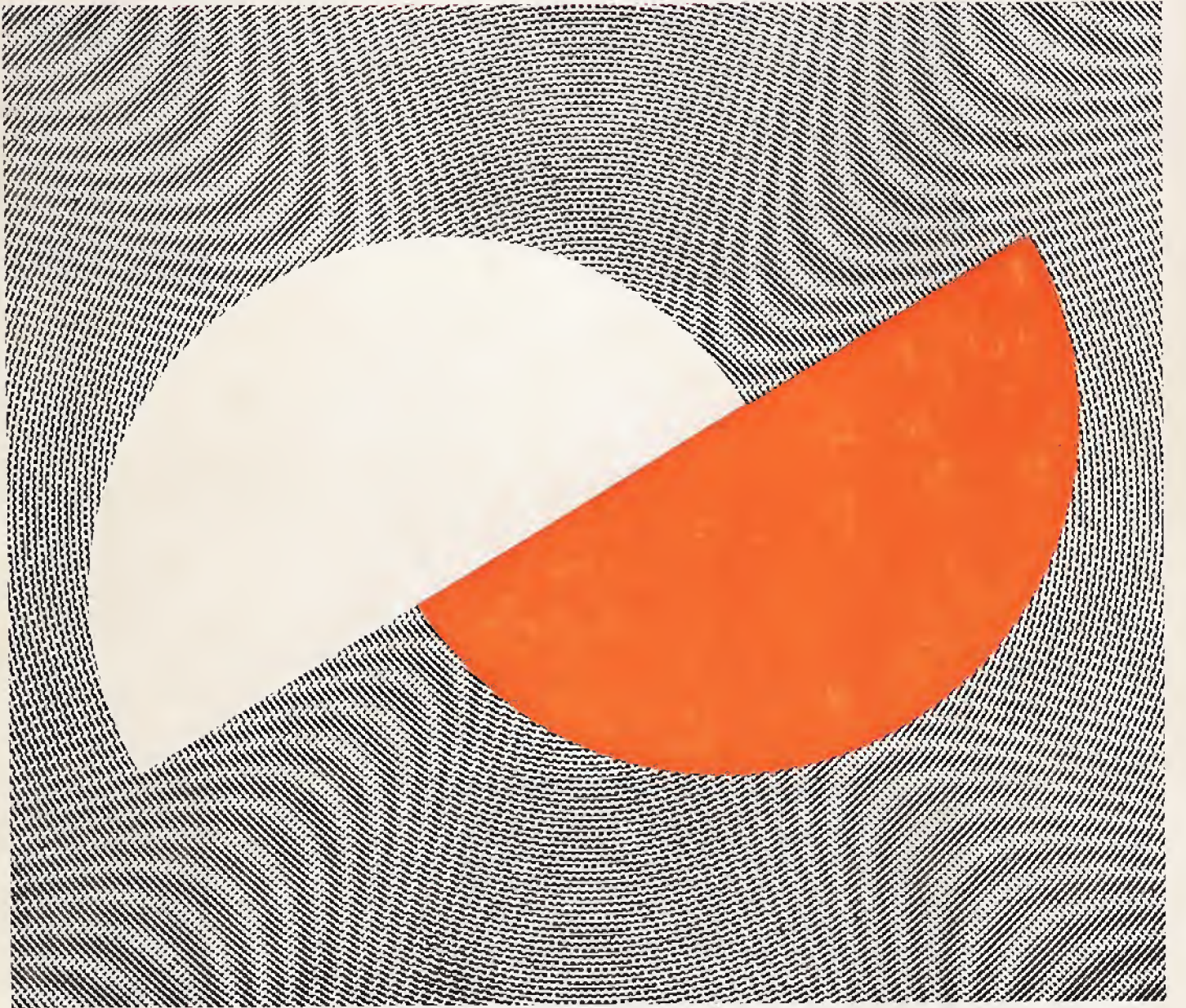

islâm mütefekkirleri ile
garp mütefekkirleri arasında

MUKAYESE

yazan
i.hakkı izmirli

sadeleştiren
s. hayri bolay

diyanet işleri başkanlığı yayınları

**İSLÂM MÜTEFEKKİRLERİ
İLE
GARP MÜTEFEKKİRLERİ ARASINDA
MUKAYESE**

5 . Baskı

Yazan

Ord. Prof. İSMAİL HAKKI İZMİRLİ

Notlar ilâvesi ile sâdeleştiren:

Süleyman Hayri BOLAY
(İlâhiyat Fakültesi Felsefe Târihi Asistanı)

Başbakanlık Basımevi Ankara — 1977

TAKDİM

Ord. Prof. İsmail Hakkı İzmirli'nin hacmı küçük, fakat muhtevası çok büyük ve geniş olan bu kitabı, aslında çok faydalı bir eserdir. Çünkü böyle bir mukayeseye, ülkemizin her zamankinden daha çok ihtiyacı var. Zîrâ en az bir asırdan fazla bir zamandan beri kendi kültürümüze ve onun kaynaklarına sırt çevirmişiz; her şeyi Batı'dan almışız ve orada aramışız, fuzûlî bir gayretkeşlikle "Kraldan ziyade kralcı" olmuşuz. Bu hal bizde bir taklitçiliğin doğmasına sebep olduğu gibi, kendimize olan güvenin kaybolmasına, icat kabiliyetimizin ve yapma gücümüzün körelmesine de sebep olmuştur. Dolayısıyla yetişen bütün nesillerimiz üzerinde menfî tesirler bırakarak bir çoklarının körü körüne Batı hayranı ve köksüz olmaları neticesini doğurmuştur. Günümüzde dahî Batı'dan gelen her şeye "Evet", bizden olan her şeye "Hayır" diyen bir zihniyetin temsilcileri, küçümsenemeyecek kadar kalabalıktır. Bu hasta zihniyeti tedavi etmedikçe, memleket için ilerleme pek mümkün olamaz. Bu tedavinin yolu da, Batının bizden evvel yapmağa başladığı gibi, kendi kültür kaynaklarımızı ortaya çıkarmak, nesillerimizi bilgisizlikten ve yanlış bilgilerden kurtarmaktır. Dolayısıyla onları şuursuz bir hayranlıktan ve aşağılık duygusundan da kurtarmış olacağız. O zaman hasta zihniyet de, ortam bulamayacağı için, kendiliğinden çekilip gidecektir.

İşte, bizce bu küçük kitabın değeri buradadır. Senelerce önce yazar bu ihtiyacı duymuş ve küçük çapta bir ihtiyacı karşılayacak durumda olan bu eseri hazırlamıştır. Fakat bununla yetinmeyip, nesillerimizi ilmen, fikren ve mânen tatmin etmek, onların ruhen doyabilmek için başka yön- lere kanalizasyon edilmelerini önlemek gayesiyle, bu mukayeseleri, Hukuk İktisat, Sosyoloji, Psikoloji, Felsefe, Tasavvuf, Astronomi ve Matematik gibi çeşitli sahalarda, geniş bir şekilde yapmak zarûridir. Bu ise, bir veya bir kaç kişinin altından kalkacağı bir iş değildir. Bu takdirde iş daha ciddi ve derin olduğu gibi o nisbette de değerli olur. Bu bakımdan da İzmirli merhumun bu kitabı, daha sonra bu sahada çalışmak isteyenlere bir rehber olacaktır.

Kitabın sadeleştirilmesi oldukça güç oldu. Zira bir taraftan gençlerin bu günkü halini düşünmek, bir taraftan da ilmi ve felsefî istilahlara geliş güzel ve rastgele karşılık koymamak gayreti, bu güçlüğü doğurdu. Bu sebeple bir kısım istilahlarm açıklanmalı olarak karşılığını yazdık ve asıl istilahı da parantez içinde muhafaza etmek zarûretini hissettik.

Bunun yanında kitapta ismi geçen felsefe cereyanlarının açıklamalı bir küçük sözlüğünü verdik ki okuyucuya kolaylık olsun. Ayrıca, kitapta ismi geçen batık filozoflar ve ilim adamlarının doğum-ölüm tarihleri ile, buluşları, felsefi anlayışları hakkında gayet kısa bilgi verdik; ta ki okuyucu karşılaştırması yapılan dşnrlere dair tamamlayıcı bilgiye sahip olsun ve memleketimizde yayılan cereyanları kısmen de olsa tanımak imkânına kavuşsun. Kitabın başına, bir de yazarın hal tercümesi ile eserlerinin listesini ekledik. Bu hususta da Celâleddin İzmirli'nin "İ. Hakkı İzmirli, Hayatı ve Eserleri" adındaki kitabından istifade ettik. Maalesef İzmirli hakkında ansiklopedilerde hiç bir bilgiye rastlamak mümkün olmadı.

Gayret bizden, yardım Allah'dan.

S. Hayri Bolay

İSMAİL HAKKI İZMİRLİ'NİN HAYÂTI VE ESERLERİ

HAYATI:

Babası Yedek Yüzbaşı İzmirli Hasan Efendi, anası da Kandiye'li Hâfize Hanım'dır. Kendisi 1285 (1869) yılında İzmir'de dünyâya geldi. Okumağa çok hevesli olduğundan, dört yaşında okula başlamıştır. İlkokul tahsilinden sonra hâfızlığa çalışmış, kısa bir zaman sonra hıfzı tamamlamıştır. Sonra rüşdiye tahsilini yapmış, bu esnada Farsça da öğrenmiştir. Bu arada medrese derslerine de devam etmiştir. Rüşdiyeyi bitirince bir müddet Farsça öğretmenliği yapmış ve daha sonra 1308'de İstanbul'a gelmiş, Dârü'l-Muallimin-i Âliye (Yüksek Öğretmen Okulu) ye imtihanla girerek talebe olmuş ve buradan 1310'da birincilikle mezun olmuştur. Sonra Mercan İdadisinde Din, Târih ve Ahlâk dersleri okutmuş, bir müddet sonra da Mülkiyeye Fıkıh Usûlü hocası olmuştur. Emrullah Efendi'nin Maarif Nâzırı olmasıyla Dârülfünûn Felsefe Profesörü (Müderrisi) olmuş, Hukuk Fakültesinde Fıkıh hocahğı da yapmıştır. Daha sonra Üniversite teşkilâtında Ord. Prof. olmuş, Edebiyat Fakültesinde İslâm Felsefesi kürsüsünü kurmuş ve bu dersi derin vukufıyla okutmuştur. Bu arada Edebiyat ve İlâhiyat Fakültesi müdürlüklerinde (Dekanlık) bulunmuştur. 14 Ocak 1946 Perşembe günü Ankara'da vefat etti.

ESERLERİ:

- 1 — Maâni-i Kur'an (Kur'an-ı Kerim tercümesidir)
- 2 — Yeni İlm-i Kelâm (2 cilttir)
- 3 — Usûl-i Fıkıh Dersleri
- 4 — İlm-i Hilâf (İki cilt)
- 5 — Din Dersleri
- 6 — Siyer-i Nebeviyye-i Celile
- 7 — Garb Mütefekkirleri İle Şark Mütefekkirleri Arasında Bir Mukayese
- 8 — Fenn-i Menâhiç (Metodolojidir)
- 9 — Şeyh Ebûbekir Râzi

- 10 — Mutasavvife Sözleri mi? (Şeyh Saffet (Yetkin)'e cevaptır)
- 11 — Gâzilere Armağan
- 12 — Angilkan Kilisesine Cevap (Angilkan Kilisesinin İslâm'a dâir dört suâline cevaptır)
- 13 — Bir Arap Filozofu El-Kindî (Bu kitap Abbas Azzavî tarafından Arapça'ya çevrilmiştir)
- 14 — İslâm Felsefesi Târîhi
- 15 — Mi'yâru'l-Ulûm
- 16 — İhvân-ı Safâ Felsefesi.

Bunların yanında Edebiyat ve İlâhiyat fakülteleri dergilerinde birçok ilmi makaleleri yayınlanmıştır.

Ö N S Ö Z

İslâm felsefesine dair şarkiyatçıların eserlerini incelediğim sırada, Ernest Renan'ın "Averréos et Averroisme - İbn-i Rüşd ve İbnrüşdcülük" - adlı eseri ile Baron Carra de Vauxun "İbn-i Sina ve Gazzâlî" adlı eserini, bu kez Edebiyat Fakültesince tercüme olunan "İslâm Ansiklopedisi'nin, Draper'in, "İlm ve Din Kavga-ları" nı ve Boer'in İslâm'da Felsefe" tercümelerini gözden geçirdim.

Bu eserde İslâm Filozoflarının, Batı filozoflarından önce ortaya koydukları bir takım düşüncelerini gördüm. Daha sonra Lyon Üniversitesinde tahsil ettiği Felsefeyi inceleyen Mısır düşünürlerinden Muhammed Lütî Cumâ'nın "Tarih-ü Felâsifet'il-İslâm fi'l Maşrik ve'l Mağrip — Doğu ve Batıdaki İslâm Filozofları Tarihi" adlı eserinde ve Hind düşünürlerinden Emir Alî'nin "İslâmın Ruhu" tercümesinde gördüğüm mukayeseler'den çok duygulandım.

Felsefe Öğretmeni rahmetli İzzet ile Doçent Orhan Saadettin'in Al-mancadan tercüme ettikleri Karl Vorlander'in "Felsefe tarihi" ni Paul Janet ile Gabriel Séailles'nin "Felsefe Tarihi"nin Metafizik kısmını tekrar tekrar süzdüm. Bu kaynaklarda daha başka düşünce ve nazariyelere rastladım. Gerçekte memleketimizde yazılan Felsefi eserlerde bu konular ihmal olunmamış, ancak topluca yazılamadığı için sınırlı (mahdud) bir miktarda kalmıştır. Derin araştırmalarımda pek çok yüksek şahsiyetler meydana çıkmıştır. İslâm düşünürlerinin aklın yol göstermesinden ve mantık kanunlarından başka ellerinde hiç bir araştırma vasıtaları yokken, yalnız (mücerred) keskin zekâları, derin sezîşleri ve ince buluşları sayesinde birçok düşünce ve nazariyeleri Batı düşünürlerinden önce haber veriyor; hiç olmazsa bir temel atıyorlar veya onlara bir iz gösteriyorlar, onlarla ilmi bir temasda bulunuyorlar.

İslâm düşünürleri, medenî ilerlemelerin iki kanadı hükmünde olan düşünce ve irâde bağımsızlığı ile onların Batıda yaptıklarını daha evvel Doğuda yapıyorlar ve bugünkü Felsefenin (ve İlm'in) doğuşunda büyük rol oynuyorlar. Nitekim "İbn-i Sina Felsefesi"nin devamı (Zeyli) olan "Endülü's Felsefesi" aracılığı ile İslâm Felsefesi (ve ilmi), Avrupa'ya girmiştir.

Renan'ın açıkladığı gibi Tulaytula (Toledo) piskoposu Reymond'nun Avrupa'ya ilk idhal ettiği eser, İbn-i Sina eserlerinin tercümesi idi. İbn-i

Sina'nın birçok eserleri Lâtinceye çevrildi. Birkaç sene sonra Farabî ile El-kindî'nin bazı eserleri de tercüme olundu. İlk önce Mihail Scotte, ondan sonra Alman Hermann ile "İbn-i Rüşd Felsefesi" Avrupa'ya geçti. Arapça metinler skolastik felsefesinde yer aldı. Tercümeler, Endülü's, özellikle (toledo) ile Sicilya ve Napoli yolları ile devam ediyordu. "İbn-i Rüşd felsefesi" Paris ile İtalya'daki (Padova Üniversitesinde) dört asır devam etti. De Boer, Gazzâlî'ye kadar devam eden İslâm Felsefesi mekteplerini (Ecoles) yazdıktan sonra İslâm Felsefesinin Endülü's'e geçtiğini ve oradan Avrupaya girdiğini bildiriyor.

Bu iki şarkiyatçının tanıklığı ile İslâm Felsefesinin bugünkü felsefe'nin doğuşunda âmîl (sebeb) olduğunda şüphe kalmıyor; diğer Şarkiyatçılar (Müstesrik)'ın eserlerinde de buna aykırı bir söz görülüyor.

Yurdumuz gençlerinin karşılaştırma hususunda bir fikir edinmesi emelî ile konulara göre ayrı üç kısımda yani "A, B, C" harfleri başlığı altında isimlerini yazıyorum. Karşılaştırma sadece bu isimlere mahsus değildir. İncelenirse bu isimler artabilir.

İsmail Hakkı İzmirli

— A —

İSLÂM DÜŞÜNÜRLERİ, ORTAÇAĞLARDA AVRUPA DÜŞÜNÜRLERİNİN ÜSTADLARI (HOCALARI) VE SELEFLERİDİR

1 — XIII. Yüzyılda Batı'da, El-Kindî ve Fârâbî'nin eserleri, XIV. Yüzyılda İbn-i Sînâ ile İbn-i Rüşd'ün eserleri ve XV. Yüzyılda İbn-i Rüşd'ün eserleri okunurdu.

2 — İngiliz filozofu Roger Bacon⁸ ile Alman filozofu Büyük Albert'in⁹ en çok faydalandıkları eser, Aristo'nun "Organon" adlı kitabı üzerine Fârâbî'nin yazdığı şerhdir.

3 — İBN-İ SİNÂ (980 - 1037):

a) Batı'da "Küllî Kavgaları" parlamadan evvel, Doğu'da realistlerle kavramcılar (conceptualistes) arasında dâvâyı hallediyor. Realistlere göre Küllî (Üniversel - Tümel), eşyadan hâriç olarak ayrıca mevcuttur. Eflâtun'cuların tuttıkları yol (mezhep) budur. Kavramcılara göre küllî, ancak dışta fert zımnında (gizli olarak) vardır. Aristo¹⁰ ve Fârâbî'nin tuttıkları yol (mezhepleri) budur. Kavramcılık (conceptualisme), gerçekçilik (réalisme) ile isimcilik (nominalisme) arasındadır. Buna göre küllî, itibarî bir haldir. Yalnız adı vardır, söz (lâfız) olarak mevcuttur.

İbn-i Sînâ küllî'yi; aklî, tâbiî ve mantıkî kısımlarına ayırıyor:

Allâh'ın ilminde metafizik yönden mevcut olan küllî, aklî olan küllî'dir: (Ante Res). Maddelerde arazları (ilintileri) ile beraber, bilfiil var olan küllî, tabiî küllî'dir: (In rebus). Cüz'lerden çıkarılıp yalnız insanın zihninde mevcut olan küllî, mantıkî küllî'dir: (Post res). Bu tahlil (analyse) XIII. Yüzyılda Batı'da büyük bir etki yapmıştır.

b) Sezgi (intuition - Hads) ile, nazar (düşünce) ve akıl yürütme (Raisonnement - İstidlâl) yollarını birleştirmiştir. Saint

Augustin¹¹'de de nazarî akıl ile tasavvufî vecd (coşkunluk) bir-biri ile birleşmiş bir şekildedir.

Saint Augustin, İbn-i Sînâ gibi, kötülüğü (şerri), iyiliğin (hayrın) yokluğundan ibaret sayar.

c) İslâm felsefesinin izi ilk defa, İngiliz Fransisken râhiplerinden Halès'li İskender¹²'de görülüyor. İbn-i Sînâ ile Gazzâlî'nin otoriteleri sık sık zikrolunuyor.

ç) Roger Bacon, Aristo ve onu yorumlayan (Şârih) İbn-i Sînâ'ya büyük değer veriyor.

d) Büyük Albert ile Halès'li İskender'in ardından giden Jean de la Rochelle¹³ İbn-i Sînâ'nın sâdık talebesi (şâkirdi) idi.

4 — GAZZÂLÎ (1058 - 1111)¹⁴:

a) Halès'li İskender üzerinde otoritesi vardır.

b) Din felsefesi temsilcisi Saint Thomas¹⁵ Gazzâlî'ye güvenirdi. Bilhassa İslâm "Meşşâî"lerine karşı katolik îmânını savunurdu.

c) Saint Thomas, Cenâb-ı Hakk'ın "Cüz'îleri bilmesi" esasını kabûl ederek, bu mes'eledeki filozofların menfî iddialarını reddederdi¹⁶.

ç) Saint Thomas'ın ardından giden Raymond Martini¹⁶ filozofları, filozof ağzı ile yâni Gazzâlî'nin sözleri ile reddetmeyi daha uygun (efdâl) görürdü.

5 — İBN-İ RÜŞD (1126 - 1198)¹⁷:

a) Roger Bacon İbn-i Rüşd'ün eserlerinden istifade etmişti.

b) Saint Thomas bir eserinde İbn-i Rüşd yolu ve felsefesi üzere yürümüştü. Bununla beraber sâdık talebelerinden (şâkirt) değildi.

c) Saint Thomas İbn-i Rüşd aleyhine kalkışınca Paris Üniversitesinde ve Fransisken râhiplerinden birçokları İbn-i Rüşd'ü savunmaya koyuldular.

ç) Fârâbî ve İbn-i Sînâ'nın değiştirerek yeniledikleri (tâdil ettikleri) "Aristo Felsefesi"ni Büyük Albert ve Saint Thomas öğrendikten sonra XIII. asır ortalarında Büyük Albert İbn-i Rüşd'e, Saint Thomas da "İbn-i Rüşd Felsefesi"ne muhâlif oldular.

d) Abélard¹⁸, İbn-i Rüşd'den etkilenerek fikir hürriyeti hususunda harekete geçti.

e) Guillaume de Fren, "Filozoftur, vekarlıdır, akıllıdır; şu kadar ki, talebeleri, öğretisinin (talim-doktrin) yüzünü karartmışlardır." diyor.

f) Hollandalı Rizvik engizisyon üyelerine karşı, "Âlem ezelîdir (öncesi yoktur), bu Mecnun'un, Mûsâ'nın iddia ettiği gibi yaratılmış değildir. Cehennem yok, müstakbel hayat yoktur." sözünü sarfetmiştir.

6 — Kelâmcıların büyük çoğunluğunca tutulan Nominalism (İsimcilik) XI. asrın ikinci yarısında Roscelin ile ortaya çıktı. Bu zat, bu sistemi mantıkî bir şekilde düzene koydu. XIV. ve XV. asırlarda Oskham'lı William¹⁹ bu sistemi tazeledi. Birçok mütefekkirler bunu kabûl ettiler. William'ın doğrudan doğruya talebeleri arasında en mühimlerinden biri 1327 târihinde Paris Üniversitesi Rektörü olan Jean Buridan²⁰ idi.

İSLÂM DÜŞÜNÜRLERİNDEN BİR GRUP İLE YENİ ÇAĞ DÜŞÜNÜRLERİ ARASINDA KARŞILAŞTIRMA

1 — FİLOZOFLAR:

a) İnanmak (îtikat); "cezm - kesin karar", "zan" ve "taklit" kısımlarına ayrılır. Alman filozofu Kant²¹ da inanmayı; "cezm", "zan" ve "îman" (taklit) kısımlarına ayırıyor.

b) Peygamberler, irâde melekelerinin mükemmelliği sayesinde bedenlerinin dışında harekette bulunabilirler. Bugün beynelmilel Metapisişik (Ruh ötesi) enstitüsü tecrübelerinin esas bu nazariyedir.

c) Hakîkî sebep (illet), ancak Allah'dır; hâdiselerin sebebi, "âdî sebep - illet-i muadde" (cause occasionelle)'dir. Fransız filozofu Malebranche²²'in iki prensibinden biri budur: Hakîkî sebep (illet) ancak Allah'dır. Tabîî sebeplerin hepsi onları yaratan Allah'ın şöyle böyle bir tesirine vesîledir. Hollanda filozofu Geulincx²³ bu prensibi kabûl eder. İslâm filozofları ile Fransız ve Hollanda filozofları esasta tamamiyle birleşmiş oluyorlar.

2 — KELÂMCILAR:

a) Eski kelâmcılar tabîî küllî'yi (tümel), zihnî bir ihbar (varsayım) saymakla, Aristo mantığını inkâr etmişlerdi. Yeni felsefe, Aristo mantığı olan sûrî mantığı kaldırıyor. İngiliz filozofu Hume²⁴ ile Fransız filozofu Condillac²⁵ tabîî küllî'yi zihinde ve hâricte mevcut görmüyorlar.

b) Eski kelâmcılar Allâh'a îman ile beraber maddî âlemi inkâr etmezler. Fransız filozofu Gassendi²⁶ ile İngiliz filozofu Boyle²⁷ bu îtikadı güdüyorlar.

c) Kelâmcılar, bilfiil mevcut olan âlemi sonlu görürler. Fransız filozofu Renouvier²⁸ sonlu adetleri âleme tatbik ederek, âlemi fiilen sonlu sayar.

ç) Kelâmcılara göre, göze zâhirde görünen hâdis (araz - phénomène) bâkî değildir; fânîdir, geçicidir, o ancak Allâh'ın yaratması ile bâkîdir. Araz (bir şeye sonradan âriz olan gelip geçici şey) cevher (substance) ile ayakta durur; cevher ise, araz'sız bulunamaz. Yalnız Hâlik Teâlâ'nın yaratması ile bulunur. Bundan dolayı cevher ile araz'ın birleşimi ile meydana gelen bu âlem, Sâni-i Teâlâ (yüce bir sanatkâr, yaratıcı) dan hâlî olamaz. Bu delil, yeni bir felsefe ortaya atar. Fransız filozofu Descartes²⁹'in "Devamlı yaratılış" (création continuée - birbiri ardınca varatılma) nazariyesini haber veriyor.

d) Kelâmcılara göre bu âlem bedî (güzel olarak yaratılmış) tır. Fakat daha bedî bir âlem yaratmak mümkündür. Fransız filozofu Fénelon³⁰ bu nazariyeyi savunur.

e) Kelâmcıların Vâcip Teâlâ (varlığı zarûrî, yüce Varlık) nın varlığı hakkında ileri sürdükleri "Kemâl-i aşk - en yüksek sevgi" delili Hollandalı filozof Huygens³¹ ve Hemsterhuis³²'de görülüyor. Bu, klâsik kitaplarda duyum melekesi (ihlas melekesi) diye anılıyor.

f) "Kul kazanır, Tanrı yaratır" düsturu, Kant'ta vardır. Kant, "En yüksek iyilik: Hayr-ı âlâ" bahsinde, "Biz ancak hayra âşik oluruz, hayrı gerçekleştirmek Yaradan'a âittir." diyor.

g) Mâtüridîlerle âlimlerin çoğunluğu nezdinde tabîi sebep ile sebep olan (müsebbip) arasındaki nisbet, zarûrî (nécessaire) değildir, mümkün (contingent)'dir; sâbittir. Böylece Fransız filozofu ve "İmkân felsefesi - Philosophie de contingence" sâhibi Boutroux³³'yu ve talebesi Bergson'u³⁴ önceden haber veriyorlar. Klâsik kitaplarda, "Tabiat kanunları zarûrî değil, mümkündür ve sâbittir." prensibi (düsturu) vardır.

h) Eş'arîler; tabîi sebebi, illeti inkâr ederler; sebep ile sebep olan (müsebbip) arasında sâbit bir nisbet kabûl etmezler. Gazzâlî bu husûsu îzah ediyor. İngiliz tecrübecileri (Empiristes) de bu yolu tutuyorlar.

3 — MUTASAVVİFLAR:

a) İnsanlar arasında sevgi ve birleşme (îtilâf), ezelden cevher olan ruhlar arasındaki âhenkten doğar. Bu düşünce, Alman filozofu Leibniz³⁵'in "Ezelî âhengi"ni hatırlatıyor: Yaratıcı'nın, birbiri ardınca devam eden yardımı ile, ruhla cevher arasındaki nisbet düzenlenmiştir. Ruh ile beden birlikte işleyen saatler gibidir

ki, evvelce birbirine uygun yapılmıştır. Bunun talebesi Wolff³⁶ ruhla beden arasında "Ezelî âhengi" kabûl ediyor.

b) Leibniz'in düşünce esası çoklukta birliktir; şuur birlikteki çokluğun ifadesidir.

c) Eşyada Allâh'ı görmek Malebranche'in ikinci prensibidir. Bütün bilgimiz Allah'dan gelir. Allah ruhların mahallidir (yeridir). Eşyanın hakikatını bilmek, eşyayı Allah'da görmek, ilâhî düşünce-ler nûru ile eşyayı temâşâ etmek (vecd ve hayranlık içinde âlemi seyretmek) tir.

c) Descartes, "Mânevî aşk bütün hislerin en ulvîsi, en yücesidir" diyor.

d) İtalyan düşünürü Giordano³⁷, kendisini Allah'da ve Allâh'ı kendisinde bilmeyi en yüce (ulvî) bir hikmet (felsefe) sayıyor.

e) Hollandalı filozof Spinoza³⁸ saâdeti Allâh'ı anmakta görüyor.

f) İngiliz filozofu Shaftesbury³⁹ nazarında yegâne hakîkî iyilik, Allâh'ın bir timsâli (sembolü) olan "güzellik - hüsn"i hasbî (menfaat ve karşılık gözetmeden) sevmekten ibarettir.

g) Mutasavvıflarca yaygın olan "Kenz-i mahtî - Gizli hazîne"* kutsî hadîsi** Alman filozofu Schelling'in⁴⁰ şu sözlerini hatırlatıyor: "Nüfusun çokluğu, Mutlak'ın yâni kâinâtı tanzim eden aslî bir prensibin (mebde'), kendinden ve kendi iradelelerinden birbiri ardınca şuur alarak gelişmesinden ileri gelir".

4 — FIKİH USULÜ ALİMLERİ (Hukuk Metodolojisi ile uğraşanlar) :

a) Bir şeyi hâli üzre bırakmak demek olan "İstishab" delîli, İngiliz filozofu Bain⁴¹'in, "Şu mahalde bugün var olan şey, her gün var olacak" sözü ile tatbikatını bulmuştur.

b) Hükümlere âit illet (gizli ve derindeki sebep)'lerden olan "Deverân - Dönüş, dolaşma" ile "Sebr - Tortu"i İngiliz filozofları Bacon⁴² ve Stuart Mill⁴³, hâdiselerin illetlerini tâyin husûsunda tatbik ediyorlar. Deverân illeti Bacon'ın ortaya koyduğu "Variations concomitantes - Birlikte değişiklik" metodu, Sebr illeti de S. Mill'in ortaya koyduğu "Résidu - Hâdiseyi tortuya, bakiyyeye ircâ etmek" metodu'dur.

(*) "Ben bir gizli hazîne idim. Bilinmekliğimi diledim de halkı (eşya ve insanları) yarattım."

(**) Hz. Peygamber (a.s.)'ın ağızından ifade edilen Allah sözü yâni söyle-nişi Peygamberimiz'e, mânâsı Allâh'a âit olan hadîsler.

FERT FERT KARŞILAŞTIRMA

1 — HORASANLI DAHHAK (Öl. 105 H.):

İlk defa Batlamyus nazariyesini reddediyor: "Gök cisim değildir, belki yıldızların döndüğü yerdir (yörünge)" diyor. Böylece Copernic⁴⁴'in müjdecisi oluyor.

2 — HİŞAM B. EL-HAKEM (199):

Cevheri, arazların bir yere gelip toplanması sayıyor, bu yüzden "Arâziyye - Hâdisecilik"* (phénoménisme) sistemini ortaya koyuyor. İngiliz filozofları Berkley⁴⁵, Hume, Huxley⁴⁶ ve Stuart Mill hep bu sistemi yürütürler.

3 — NAZZAM BELHÎ:

- a) Hâdisecilik sisteminde Hişâm B. el-Hakem ile beraberdir.
- b) Âlem hareketten ibarettir. Âlemde hareketten başka hiçbir araz yoktur.

Bugünkü nazariyelere göre, tabiî hâdiseler en sonunda harekete dönüşüyor; yeni fizikte bütün tabiî kuvvetler, yegâne bir kuvvetin, maddenin görülmeyen cüz'ülerine (en küçük parçalarına) âit hareket halleridir.

Alman düşünürü Feuerbach⁴⁷ indinde tabiatta devamlı hareket ve tekâmül (kemâle erme, gelişme) vardır; sükûn görünüştedir.

- c) Cisimler iki zamanda bâkî kalmaz. Bu düşünce ile Fransız filozofu Cuvier⁴⁸'nin, "Hayat dâimî bir kasırgadır, yâni eski madde yerine hissolunmaksızın yeni maddeler ortaya çıkar" nazariyesi arasında münâsebet görülüyor.

(*) Sâdece görünüşleri kabûl eden felsefe cereyanı.

ç) Cisimler fiilen cüz'lerden meydana gelmiştir, fakat o cüz'ler, sonsuzdur. Yeni keşfolunan elektron ve ışın veren radyoaktivite, Nazzâm'ı te'yid eder (doğrular).

d) Yaraşık ve uygun olması itibariyle daha mükemmel, daha hissî bir âlem mümkün değildir. Malebranche, Leibniz ve Shafterbury de Nazzâm gibi uz görüşlüdür.

4 — MUHAMMED B. MÜSÂ EL-HAREZMÎ (Öl. 232/846 civârı):

Bağdat'ta, Şemmasiye mevkiinde ve Suriye'de Kassiyon dağında, yâni Sâlihiye'de ilk defa rasathâne (gözleme evi) kurdu. Endülü's'te İşbiliyye (Séville)'le 1190 senesinde rasathâne yapıldı. Avrupa'da ilk rasathâne Almanya'da Nürenberg'de kuruldu.

5 — EL-KİNDÎ (801 - 873):

a) Biz bir varlığı tam bir bilgi ile bildiğimiz vakit, o varlık bizim için diğer varlıkların yankılanmış (aksetmiş) olacağı bir ayna olur. Bu görüş, Leibniz'in "Her monad, kâinatın kendisi gibi güzelce tanzim olunan bir aynasıdır" görüşüne ne kadar benziyor.

b) Gökteki yıldızların boyutlarını tâyin husûsunda bir âlet icad ediyor.

6 — MÜSÂ OĞULLARI (MUHAMMED (H. 259/875), AHMED VE HASAN):

a) Güneşin ve diğer yıldızların hareketlerini tâyin (ve tesbit) ediyor.

b) Sincar sahrâsında meridyen dâiresini (Nisfunnehar dâiresi), yâni arz çevresinin 24.000 mil uzunluğunda olduğunu isbat eylemişler, daha çok emin olmak husûsunda Kûfe civarında bir tecrübe daha yapmışlardır. İlk defa Fransız düşünürü Maupertius⁴⁹ 1736 senesinde yer küresi ölçümünü idare etmişti.

7 — EBÜ MÜSÂ CÂBİR-İ TÛSÎ (H. 260/876):

Modern kimyanın hakîkî babasıdır. Açtığı devir Priestley⁵⁰ ve Lavoisier'in⁵¹ açtıkları devir kadar önemlidir. Adı, kimya ilmi târihinde ölümsüzdür. Asidi (hâmız) keşfeden Câbir-i Tûsî'dir. Bacon bundan hayranlıkla bahseder. Câbir-i Tûsî, yeni kimyânın kurucularından Boyle ve Bable'ye haberci oluyor.

8 — EBÛ BEKR RÂZÎ (864 - 926 yaklaşık olarak):

- a) İlk defa tabiat felsefesi mektebini kuruyor.
- b) Gözlem (observation) ve deney (expérience) metodu ile hareket eder. Batıda XV. asır tabiat felsefesi, Almanya'da Paracelsus⁵², İtalya'da Bruno ile başlar. Çağdaş tabiat ilmi metodu İtalyan düşünürü Leonardo⁵³, Polonya'lı düşünür Copernic, Alman düşünürü Kapler⁵⁴ ve daha sonra İtalyan âlimi Galilée⁵⁵ ile kuruluyor. Böylece XVII. asırda gözlem ve deney metodu hâkim oluyor.

Fransız düşünürü Gassendi, İngiliz kimyâcısı Boyle, Hollandalı fizikçi Huygens, İngiliz düşünürü Newton⁵⁶, tabiat ilmi esaslarının gelişmesine (inkışafına) çok hizmet etmişlerdir. Fransız düşünürü Euler⁵⁷ hâlis tecrübe metodu yürüten tabiat âlimidir. İngiliz filozofu Hobbes⁵⁸ tabiat ilmini tatbiki koyulur.

- c) Boşlukta çekim (câzibe)'i isbat etmekle Newton'un habercisi oluyor.

ç) Işığın kırılmasını keşfeden Ebû Bekir Râzî'dir.

d) Kaytan (fitil) yakısını icad etmiştir.

e) Galsama (boğaz deliği) yi ve sesin hâsıl olmasına âlet olan sinirleri keşfetmiştir.

f) Çiçek ve kızamık hakkında ilk tıbbî tetkiklerde bulunmuştur.

g) Kimyâda daha bâzı keşifleri vardır. İslâm felsefesinde kimyâ ile simyâ ayrı ayrı bilim dallarıdır. Kimyâ: Madenî cevherlerin özelliklerini izâle edip ona yeni ve başka özellikler kazandırma metodlarından bahseden bilim dalıdır; Simyâ ise: Algılamayan hayâlî misâlleri meydana getiren gizli bir bilgi dalıdır. Simyâyı kimyânın kaynağı gibi göstermek büyük bir gaflettir.

9 — EBÛ NASR FÂRÂBÎ (870 - 339/950):

- a) İnsanlar arasında kavganın ve üstün gelmenin hâkim olduğunu beyan etmekle Hobbes'e (mücâdelecî cemiyet nazariyesi)'ni haber veriyor.

b) Ayrı bir görüş olmak üzere insanların arzuları ile sosyal (içtimâî) birlik hâsıl olduğunu bildirmekle, Rousseau⁵⁹'dan evvel "içtimâî mukavele" (contrat social) nazariyesini ortaya koyuyor.

c) "Sezgiye dayanan bilgi" (Connaissance intuitive) nazariyesi Alman düşünürü Nicolaus⁶⁰ ve Schelling'de, Fransız filozofu

Ravaisson⁶¹ ve Bergson'da, Alman düşünürü Steiner⁶²'de görülüyor.

ç) "Küçük Âlem" (Âlem-i Suğrâ - Microcosmos) ve "Büyük Âlem" (Âlem-i Kübrâ - Macrocosmos) nazariyesinin izleri Nicolaus, Paracelsus, Leibniz'de ve Spencer⁶³'de görülmektedir.

Nicolaus: "İnsan, kâinâtın aynası, küçük âlemdir." diyor. "Yalnız insan âlem vasıtası ile; âlem de yalnız insan (Küçük Âlem) vasıtasıyla bilinir." diyor. Leibniz, "Monad" (Vâhit - Tek bir unsur) ın kendisinde yankılanan âlemi îzah ettiğini bildiriyor. Spencer'e gelince, bu nazariyeyi sosyoloji (içtimaiyat) nin esasları arasına katıyor: "Hekimlerin sözlerini bilmek husûsunda âlem büyük insandır, ilh..." sözlerini sarfediyor.

d) Başlı başına ve aklî bir ahlâk ortaya atmakla Kant'ın selef (kendinden önce bir şeyi yapan) i oluyor.

e) Tabiî eserler ve fiillerde zarûret görmüyor, yalnız imkân görüyor. Bu düşünce ile "İmkân Felsefesi"nin temelini atıyor.

10 — EBU'L-HASAN:

İlk defa teleskopu îcad ediyor. Teleskopu, uçlarında mercekler (adeseler) kullanılan bir boru olarak tarif ediyor. Batı'da teleskop ilk defa Hollanda'da keşfolunmuş; Kepler, Galilée ve Toricelli⁶⁴ taraflarından ıslah edilip geliştirilmiştir. Sonraları Meraga ve Kahire rasathânelerinde kullanılmıştır. Teleskop bir seri yeni keşiflere sebep olmuştur.

11 — EBU'L-HASAN EL-ÂMİRİ:

Felsefesini psikolojiye dayandırmakla İskoçya'nın ilk filozofu Reid⁶⁵'in ve onun ardından giden Dugald ve Stewart'ın selefi oluyor.

12 — EBU'L-VEFA BUZCANİ (940 - 998):

Üçgenler üzerinde ciddî olarak çalışan ilk âlimdir.

a) Tanjant (Mümas) ile Kotanjant (Tamâm-ı mümas),

$$\text{Sekant } A = \frac{1}{\cos A} \text{ (Kaatı) ile Kosekant } A = \frac{1}{\sinus A} \text{ (Tamâm-ı Katı')}$$

düsturunu bulmuş ve tanjantlar ile kotanjantlara âit cetvelleri hesap etmiştir. Batı'da XV. asırda Alman düşünürü Johann

Müller⁶⁶ tanjantlar (mümaslar) nazariyesini yeniden ortaya koymuştur.

b) Batlamius'un ay nazariyesindeki noksanı görerek eski gözlemleri (rasatları) yeniden araştırmıştır. Altı asır sonra Tycho, Brahé⁶⁷, bu ciheti kuvvetlendiriyor. Daha sonra Uluğ Bey⁶⁸'in Zîç'leri (Gök haritaları ve cetvelleri) diye meşhur olan kozmografya cetvelleri Semerkant'ta yapılmış, Avrupa'da bu cetveller XVI. yüzyıl sonlarına doğru Tyche Brahé cetvelleri yapılınca kadar bir buçuk asır kullanılmıştır.

13 — İBN-İ YÜNUS EL-MÜNECCİM (399/1009):

Saat rakkasını icad ediyor ve rakkasın hareketi ile zamanı ölçüyor. Böylece Hollandalı Huygens'e selef oluyor.

14 — İHVÂN-I SAFÂ:

Elliden fazla risâle yazan Ebû Süleyman Bustî (H. 360 yılları, 11. asır) nin şu gibi düşünceleri vardır:

a) Duyular doğrudan doğruya idrâk ettiği algılamalarda hatâ etmez, yalnız vasıta ile idrâk ettiği algılamalarda hatâ eder. Ebû Süleyman bu düşüncesi ile Kant'ın selefi oluyor.

b) Fârâbî'ye uyarak "İnsan küçük âlem, âlem büyük insandır." nazariyesini yürütüyor.

c) İbrâhîm Nazzâm (777-845, yaklaşık olarak) dan, "Bu âlemden daha güzel yaratılmış (Ebda') bir âlem olamaz." düstûrunu tutuyor.

ç) İlk defa ilim âleminde Tekâmül nazariyesi (Evolutionisme - Evrimcilik) ni ilmî bir üslûp ile beyan ediyor*.

15 — EBÜ SÜLEYMAN SİCİZİ (SİCİSTÂNİ) (H. 390 civârı):

Din ile felsefe sâhasını ayırıyor; kendi tâbiri ile din "Nâzil olan vahiy", felsefe "Zâil olan görüş" ile bilinir. Yâni din Allâh'ın vahyi (Révelation) ile; felsefe değerini kaybeden görüş (Re'y) ile bilinir. Fransız felsefecisi Fonsgrive⁶⁹, Auguste Comte⁷⁰'un Pozitivizm sistemini yazdığı sıralarda din ile metafiziğin ayrı ayrı sâhaları bulunduğunu Fransız âlimi Claude Bernard⁷¹'in sözü ile te'yid ediyor.

(*) Bu nazariye hakkında ileride bilgi verilecektir.

16 — EBU'L-FETH NÜŞENCÂNÎ:

a) Pesimist (Karamsal görüşü) tir. Ahlâksız insanları görmekle insanlıktan nefret etmişti. Âleme "Aldatıcı bir yıldız, süslenmiş bir put, dost kılığına bürünmüş bir düşman" gözüyle bakardı. Batı'da yavuz görüşlü olan Fransız düşünürü Voltaire⁷²'in, Alman düşünürü Hartmann⁷³'in selefi oluyordu.

b) "İnsan âlemin özüdür. İnsanı bilen âlemin geçmişini (sülâlesini) bilir." demekle Fârâbî ile aynı görüşe sâhip oluyordu.

17 — EBÜ HAYYÂN ET-TEVHÎDÎ (Öl. 390-400 H. civârı):

"Huy, yaratılış, tartısına ve örgüsüne tabî'dir." nazariyesi, bugün Batı âleminde yaşıyor.

18 — EBÜ ALÎ MİSKEVEYH (932(?) - 970):

a) "Basitten mürekkebe geçildikçe güçlükler hâsıl olur" düşüncesini, Auguste Comte ilimleri sınıflamak husûsunda tatbik ediyor.

b) Allâh'ın Cûd (Cömert ve ihsan sâhibi olma), kudret ve hikmet sıfatlarını ayrıca açıklıyor. Leibniz, bu üç sıfatı "Ahlâkî sıfat" olarak gösteriyor.

c) Fârâbî ve İhvân-ı Safâ'ya uyarak, "İnsan küçük âlem, âlem büyük insandır" nazariyesini tutuyor.

ç) İnsan için en yüksek örnek (nümûne-i imtisâl) buluyor. Alman düşünürü Schopenhauer⁷⁴, "Hayat hikmeti" (Sagesse de la vie) adlı eserinde yalnız fert için bir yüksek örnek vasfı gösteriyor.

d) Ölümden korkmamanın çareleri hakkındaki düşünceleri Fransız düşünürü Guyau⁷⁵'nin, "Geleceğin îmânı" adlı eserinde yer buluyor.

e) İhvân-ı Safâ'dan sonra ikinci olarak evrim (Tekâmül - évolution) nazariyesini îzah ediyor.

19 — İBN-İ SÎNÂ (980 - 1037):

Mantık cephesi:

a) İbn-i Sînâ, bilgi nazariyesinin başında ihsas (duyular) a ve tecrübeye bir hisse ayırıyor. Bu düşünce, Leibniz ve Kant'ta görülüyor.

b) İhsas ve tecrübenin kesinlik (yakîn - certain) ifade etmesini, "Cüz'iler (particuliers) ve duyulabilen eşyada (sensibles) da gördüğümüz küllî (universal) düzenlilik (ittirât) olmasaydı, bu gördüklerimiz bu kadar kuvvetli olmazdı" şeklinde gizli bir "şartlı kıyas" (syllogisme conditionel) a bağlamıştır.

Tecrübe ve tümevarım (istikra - induction) ın küllî ve yakînî (kesinlik içinde) olması, bu yoldaki gizli bir kıyâsa bağlıdır. İskoçya "éclectisme" uylaştırma mektebi "ince istikrâ' (tümevarım)" tabiat kanunları sabit ve intizamlı, âhenklidir, (muttarit) gibi zihnî bir prensibe, yâni kıyâsın aradan çekilmiş büyüğüne (majeur - kübrâ) dayanıyor.

c) Sofizm (safsatacılık) ve septisizm (şüphecilik) sistemlerini son asırların zihniyetine tamamiyle uygun bir görüşle tenkid ediyor.

ç) Nazarî ilimleri "yüksek ilimler, orta ilimler ve aşağı ilimler"e ayırıyor. Bu taksimde maddenin derece derece kaldırılmasını hedef ediniyor. Yüksek ilimler: Madde ile alâkası olmayan (Metafizik - Fizikötesi); Orta ilimler: Bâzan maddeye, bâzan da madde ötesine taallûk eden Matematik ilimler (Riyâziyât); Aşağı ilimler: Maddeye has olan Tabiat ilimleri etrafında toplanıyor. İbn-i Sînâ'nın Matematik ilimlerle (Riyâziyât), Metafizik (Mâbâ'de't-Tabiâ) ilmi arasında yakınlık göstermesi Garp âleminde XVII. ve XVIII. asırlarda sezilmeye başladı.

d) İbn-i Sînâ bu yüzden boyut (bûud) un sonlu (mütenâhi) olması husûsunda Aristo'cu filozoflarla kelâmcılar arasında hâkim olan delîli (bürhanı) tatbik etmiştir. Bu ise, sonsuzun (nâmütenâhînin) nisbetçe çok farklı olması (tefazülî) esasına dayandığından, sonsuzun değerini sabit tutmuyordu. Matematik âlimleri uzun müddet sonsuz kavramına değer vermediler. Nihayet Leibniz sonsuz'un değerine dayanan sonsuz küçük'ü isbat etmekle İbn-i Sînâ'yı tasdik etmiş oldu.

e) İbn-i Sînâ, bugün "Sûrî Mantık"da tamamiyle değerini muhafaza eden şartlı kıyas'ı ortaya koymuştur.

f) Önergelerin (kaziyyeler - propositions) madde ve cihetlerini (modelités - modlar) açıklayan müveccehleri (modales), "mutlak, mümkün ve zarûrî" olmak üzere üçe ayırıyor. Kant da aynı şekilde "assertorique, problématique ve apodictique" kısımlarına ayırıyor.

g) İbn-i Sînâ, önermelerde konunun (subjekt) niceliğini (quantité - kemmiyet) açıkladığı gibi, yüklem (prédicat - mah-

mûl) in niceliğini açıklayanlara "münharif", yâni "tabîî vaziyet-ten sapan önermeler" adını vermiştir.

Hamilton⁷⁶ "yüklem'in kemiyetleşmesi" (quantification du prédicat) prensibi ile İbn-i Sînâ'nın ardından gitmiştir.

Tabiiyât cephesi:

a) Tabîî ilimlerde, gözleme dayanan tecrübeyi uygulamak: Tabiat ilimlerini hem gözlem, hem akıl sâhasında yürüterek, (Dédution - İstintaç) ile müşahedeye dayanan tecrübe arasını buldu, boşluğu doldurdu; bu düşünceye apriori (tecrübeye dayanmadan, tecrübeden önce akıl yürütmek) sûretiyle ulaştı. O, ortaçağlarda hâkim olan "sonuç çıkarma" (istintaç) ile faraziye-nin, yeni çağlarda hâkim olan gözlem ve deneyin âhenkli olduğunu gördü. Bu âhenk mes'elesi, yeni filozofları düşündürüyordu. Akıl kanunları ile tabiat kanunları arasındaki âhenk meselesini îzah için ortaya atılan tecrübeciler (empiristes) Leibniz ve Kant'ın nazariyelerini bize hatırlatıyorlar.

b) Hareketi, bugünkü "zinde kuvvetler" nazariyesini andıran bir görüş ile tarif ediyor ki, dinamizm prensibine uygundur.

c) XVII. asırda keşfi haber verilen su ve hava basıncı olayını, yedi asır önce İbn-i Sînâ "Necât" adlı kitabında haber veriyor. Hava basıncı konularını İtalyan fizikçisi Toricelli'den evvel ortaya koymuştur. Fransız düşünürü Mariotte ise 1679'da hava basıncı kanununu tâyin etmiştir.

ç) İbn-i Sînâ yeni filozofları meşgul eden, bilhassa iki İngiliz filozofu Hamilton ve S. Mill tarafından münakaşa edilen aslî ve tâlî kaliteler (keyfiyetler) meselelerinde, kalitelerin sübjektif (enfüsî) olması üzerinde durmuştur.

d) Zelzelede merkezî sıcaklığın (Mağma - Nâr-i Merkezî) esas âmil (sebeb) olduğunu ilk defa ilim âlemine bildirmiştir.

Rûhiyat (psikoloji) cephesi:

Tecrübî psikoloji:

a) İbn-i Sînâ, hareket sistemini bugünkü infial (passion - edilgi) nazariyesine göre îzah eder.

b) Görünüşteki (zâhirî) duyulara, mukavemeti ve adalî duyumları da ilâve ediyor; bugünkü psikoloji bu ilâveyi te'yid ediyor.

c) Aklın ilk mertebesi önce "heyulânî akıl"dır ve bu mutlak bir kabiliyettir (istidat), mutlak bir imkân mertebesidir. Bu mertebe, düpedüz, perdahlı bir levha halindedir. Bu düşünce Locke⁷⁷'un (Table rase - Boş levha)'sını andırır.

c) İrade unsurları; cüz'î tasavvur, şevk, azim, sinirleri gevşetmek yâni bilfiil hareketten ibarettir. Klâsik kitaplarda fazla olarak bir de tereddüt vardır.

d) İbn-i Sînâ'nın nazarî ve pratik (amelî) akli Kant'ta görülüyor. Kant en yüksek mefhum (kavram) olan "Allah" ile "Ruh"a pratik akıl ile ulaşıyor; İbn-i Sînâ ise nazarî aklın en yüksek derecesi olan kutsal (Saintété) mertebesi ile ulaşıyor.

e) Duyulardan gelen, hayâl gücünden gelen tasavvurları ve tecrübeden hâsıl olan tasavvurları Descartes'ın "Doğuştan gelen tasavvurlar" (Idées Innée)'ını, "zihnînin îcat ettiği yapma tasavvurlar" (Idées Factices) ını ve "Kazanılmış tasavvurlar" (Idées Adventives) ını andırıyor.

Aklî (rationel) psikoloji:

a) İlk önce rûhu, rûhiyat tecrübesi ile isbat ediyor. Descartes bu delîli alıyor. Eski filozoflar rûhu mantıkla isbat ederlerdi.

b) Rûhu isbat için getirdiği birlik (Vahdet - Unité), aynılık (Identité) delilleri bugün spritüalistler (felsefî ruhçular) tarafından maddecilere (matérialistes) karşı silâh olarak kullanılıyor.

c) Psikolojide dinamizme dayanan "paralelizm" sızıntısı vardır.

Metafizik:

a) İbn-i Sînâ'ya göre varlık tasavvuru bedîhî (apaçık - évidente) olup klâsik kitaplarda da bu böyledir.

b) "Düşünüyorum o halde varım" düstûrunu önceden haber veriyor.

Fourlanie, Valios ve Guillaume d'Auvergne'in açıkladıkları gibi Descartes, İbn-i Sînâ'nın düşüncelerine benzeyen düşüncelerini İbn-i Sînâ'dan almıştır. Descartes, düşüncesini İbn-i Sînâ'dan almamış olsa bile, İbn-i Sînâ daha önce onun gibi düşünmüştür.

c) Limmî, yâni etkenden etkilenene (müessirden esere) geçerek Saint Anselme⁷⁸ delîlini beyan etmekle Descartes ve Leibniz'in habercisi, Hegel⁷⁹'in de selefi oluyor.

ç) İlk illet (Cause Première) olan Allah ile tabîî kuvvetlerin bağımsız olduğunu beyan ediyor. Leibniz tabiat ilmini an'anevî bir din ile büyük ölçüde barıştırıyor.

d) "İnsan büyük âlemdir" nazariyesini yürütüyor.

e) Hayır ve şer (iyilik ve kötülük) nazariyesinde uz görüşlüdür. Kötülüğü, "Noksan, elem ve günah" diye kısımlara ayırıyor. Leibniz de kötülüğü; metafizik, cismânî (elem) ve mânevî (günah) diye kısımlara ayırıyor.

f) Ezelî inâyet (Allâh'ın ezelî lûtfu, iyiliği - Miséricorde préétablie), Leibniz'in "ezelî âhenk"ini andırıyor.

Şu halde İbn-i Sînâ'nın;

Mantık yönü : 8

Tabiiyat yönü : 5

Tecrübî psikoloji yönü : 6

Aklı psikoloji yönü : 3

Metafizik yönü : 7

Toplam : 29 noktada Batı düşünürlerine

önceliği var.

20 — İBNÜ'L-HEYSEM (965 - 1051):

a) Hak, "Yalnız his ve yalnız akıl yolu ile elde edilemez, belki madde ve unsurla ilgili hisler sûreti (görünüşü) ile, akla dayanan düşünceler" yolundan giderek elde edilir. Kant da, "İlimlerin maddelerini tedârik eden deney, ona şekil veren akıldır" derdi.

b) İbnü'l-Heysem, ilk önce şüpheye düştü. Hiçbir yolu tutamadı. Bu hususta Descartes'e selef oldu.

c) Ahlâkî sıfatları, Miskeveyh gibi, üçe ayırdı ve Leibniz'den çok evvel onları açıklamış oldu.

ç) İlk defa göz ışınlarının gözden yayılmayarak, dışardan geldiğini ve dışa temas etmediğini ortaya koydu.

d) Göz sisteminin görme merkezi olduğunu ve onun üzerinde meydana gelen izlenimlerin görme sinirleri ile beyne intikal ettiğini isbat etti.

e) Havanın yoğunluğunun (kesafetinin) ışığın kırılması ile doğru orantılı olduğunu ve hava yoğunluğunun yükseklik ile değiştiğini de keşfetti.

f) Harekete geçiren kuvvetlerin esaslarını (prensiplerini) eşeledi.

g) Çekim (câzibe) esasını araştırarak çekimi bir kuvvet olarak isbat etmekle Newton'a selef oldu.

g) Cisimlerin düşmesi kanunlarını keşfetmekle Galilée'nin de selefi oldu.

h) Üçüncü olarak tekâmül nazariyesini belirtti.

21 — EBÜ SAİD EBÜ'L-HAYR (967 - 1049 / H. 440):

İlk defa kıyâsa ve birinci şekle itiraz etmekle, yeni mantık kurucuları olan Bacon ve Descartes'in selefi oluyor.

22 — EBÜ HÂMİD MUHAMMED GAZZÂLÎ (1058 - 1111):

a) "Şüphe Hakk'a iletir" düstûru ile İbnü'l-Heysem gibi Descartes'in selefi oluyor.

b) Felsefeyi tetkik ederek aklın bütün doktrin (Metâlip) ve problemleri (Mesâili), kuşatma husûsunda bağımsız olmadığını ve bütün müşküllerden perdeyi kaldıramadığını ortaya koyuyor. Bu düşünce Kant'ta görülüyor.

c) Zaman ve mekânı, hissî idrâkin veya muhayyilenin alışılmış şartı buluyor; bu bakımdan zaman ve mekânın, haricî mefhumu kalmıyor. Kant da bu yolu tutuyor. Locke, Hume, S. Mill zaman ve mekânın haricî mefhumunu kabûl etmiyorlar.

d) Sevgi (muhabbet) nazariyesini egoizm (bencillik) esasına dayandırıyor. Hobbes, Bentham⁸⁰ ve Stuart Mill ile Schopenhauer egoizmi yürütüyorlar.

e) Delîlin yokluğundan delâlet ettiği mânânın, neticesinin yokluğu gerektiğini inkâr etmesi, bugün klâsik kitaplarda uygulanmaktadır.

f) Mümkünler arasında tâyin (belirleme) ve tahsis prensibini koyuyor. Leibniz de mümkünler arasında tâyini zarûrî görmekle, "yeter sebep prensibi"ni yürütüyor.

g) İmanla ilmi ayırmakla Hamilton'un selefi oluyor.

ğ) Akla ve tabiata güvenmeyip vahye güvenmekle Pascal'ın da selefi oluyor.

h) Fârâbî gibi, Batı düşünürlerine sezgiye dayanan bilgiyi haber veriyor.

ı) Husûsî bir pragmatizm kurmak husûsunda mantık ve akli kullanıyor. Nitekim İslâm Ansiklopedisi'nin El-Gazzâlî maddesinde aynen şöyle yazılmıştır: "Pour établir un système pragmatique particulière - Özel bir pragmatik sistem kurmak için..."

Bugünkü pragmatizmin temelini atıyor, Amerikan düşünürü William James'e⁸¹ bir yol açıyor.

i) İhvân-ı Safâ (Safâ Kardeşleri)'ne uyararak, "Bu âlemden daha güzel (bedî) yaratılmış bir âlem mümkün değildir" nazariyesini ileri sürüyor.

j) İlliyet ve sebeplik prensibini inkâr ediyor. Âdet olduğu üzere sebep görülen şey ile müsebbip (sebebi olan) şey arasında yalnız yakınlık görüyor.

23 — ÖMER HAYYÂM (D. 429/1038 - 440/1048 - Öl. 517/1123 - 529/1136):

a) Pozitivisttir. "Âlemin başı ve sonu akıl ile idrâk olunamaz" der.

b) Yavuz görüşlüdür. Mâarrî gibi Schopenhauer'in selefidir.

c) İlk defa Yunan Medenî Kanununu lüzumlu görmüştür.

ç) Abdurrahman el-Hâzinî ile kendisinin kontrolü altında icra edilen gökyüzü rasatları takviminin ıslâhına sebep olmuştur.

Bu ıslah Gregor'dan 600 sene öncedir.

24 — İBN-İ BÂCOE (1082 - 1138):

Endülü's'te ilk Meşşâî (Aristo felsefesini devam ettiren) filozoftur. Ömer Hayyâm yolunda fıkhi atmış, Medenî Kanunu tutmuştur.

25 — EBÜ'L-BEREKÂT BAĞDÂDÎ (1076 - 1152):

a) Nazarî ilimleri; zihnî, hissî ve küllî kısımlarına ayırıyor. "İlimlerin ilmi" adını verdiği mantık ve matematiği "hâlis", astronomi (hey'et) yi "gayr-i hâlis" olan zihnî, tabîî ilimleri hissî, prensip ilimlerini (İlâhiyât, Metafizik gibi) "Küllî" ilimler sırasına koyuyor. Auguste-Comte, astronomiyi, tabîî ilimleri matematik ilimler arasına; Bain, mantığı matematiğin üstüne koyuyor. Spencer de ilimleri üçe ayırıyor: Fonsgrive astronomiyi karışık "hâlis-olmayan ilimler" arasında zikrediyor.

b) İlâhiyâtın isbatları eşittir (aynıdır). İlâhiyatta görüşler uyuşmaz. A. Comte felsefesini bu esas üzerine bina etmiştir.

c) Matematik ilimler mutlak kesin (yakîn), tabîî ilimler nisbî (relâtif) kesin, ilâhiyât ise tabîî ilimlerden ziyade nisbî kesinlik ifade eder. Bugünkü metodoloji (usûl ilmi) kanunları da böyledir.

ç) İlk defa boyut (bôud) un sonsuz olduğunu bildiriyor. Almanya'da Nicolaus, İtalya'da Bruno, Fransa'da Pascal bunu ortaya koymakla yeni felsefe, bu nazariyeyi yürütmüş oluyor.

26 — TALEBESİ HARZEMLİ TÜRK FİLOZOFU MAHMUD:

Üstâdının ilmini şarkta yayıyor. Ebû'l-Berekât müstakil bir filozoftur. Aristo ve İbn-i Sînâ'nın karşısına çıkmıştır.

27 — ENDÜLÜS FİLOZOFU İBN-İ TUFEYL (? - 1185):

İlk defa Batlamyos nazariyesini kaldırıp yerine yeni nazariyeyi koymak istedi. Gök cisimlerinin hareketleri için yeni nizam koydu. Dâhilî ve hâricî dâirelerde hatâyâ düşmeksizin yıldızların hareketlerini tesbit etti (tahakkuk ettirdi). Böylece Nicolaus, Copernic ve Kepler'in selefi oldu.

28 — TALEBESİ PETRUCCI:

Üstâdının nazariyelerini yürüttü.

29 — ŞEHÂBUDDİN SÜHREVERDÎ (1158 - 1191):

a) İşrâkî felsefesi üstâdıdır. Aristo mantığının muhtelif bölümlerinde yanlışlıklar buldu; böylece yeni felsefeyi ortaya koyan Bacon ve Descartes'in selefi oldu.

b) Uz görüşlü olmakla adı geçen yeni filozofların da selefidir.

c) Rasyonalistleri şiddetle reddeder.

30 — İBN-İ RÜŞD (1126 - 1198):

a) Sürekli yaratma nazariyesinde Descartes'in seleflerindenidir.

b) Beşerin "Akıllar birliği" nazariyesi ile Leibniz'in Monadlar birliği (Mono-psychisme) yâni daha fazla bölünemeyen ve maddî olmayan "Monatlar birliği" nazariyesinde benzerlik var.

c) "Nüfus birliği" nazariyesi ile insanlığın ebedî hayâtını bildiriyor. A. Comte, "En yüksek varlık, insanlığın en büyük varlığıdır" diyerek insanlık dînini ortaya koyuyor. Bugünkü "gâye - sebep" delîlini îzah ediyor.

ç) İslâm Dîni'ni üstün görmekle beraber semâvî dinler hakkında pek ziyâde müsamaha gösteriyor. Elden geldiği kadar yeni fikirlerin temeli olan bir kardeşlik tavsiye ediyor.

d) Hareketsiz hiçbir şey vâki' olmaz düşüncesi Dugualt Stewart'ın düşüncesine benziyor.

e) Filozoflar arasında kadınlara fazla salâhiyet veriyor. Erkekler gibi harpte bulunabileceklerini söylüyor; böylece feminist* oluyor.

31 — EBÛ'L-KÂSİM B. HALEF B. ABBAS:

Endülüs tabiplerinden Ebû'l-Kâsım B. Halef B. Abbas'ın mesane (idrar torbası) deki taşı çıkarmak husûsunda cerrâhî ameliyatı, çağımızın en ileri gelen operatörlerinin yaptıkları ameliyatın aynı idi.

32 — FAHRÎ RÂZÎ (1149 - 1210):

a) Rûh'u isbat husûsunda üçüncü delil ile, yâni bedenin dâimâ değişip "ben" in değişmediği tarzında getirdiği delil ile fei-sefî ruhçular maddecileri reddederler.

b) Atomda hayat ve akli kabûl eder. Bu mütalâa, "Bugünkü eşya uyuşuk bir faâliyet sâhibi olan atomlardan teşekkül etmiştir", "Fizik kuvvetler, görülmeyen parçalarının hareketleri ile îzah olunur" nazariyesinin izidir.

c) İbn-i Sînâ gibi Hamilton ile Stewart münakaşalarından bahsediyor.

ç) Cismânî dirilişi (haşr'ı) isbat husûsunda getirdiği delil, Kant'ın, rûhun bekası husûsunda getirdiği fazîlet delîlinin aynıdır.

d) "Bilgi, apaçıklık veya delîle dayanan kararlı bir îtikad"dır" yolundaki tarifi, Spinoza'nın "Hak, bir mânânın konusuna uygun olmak gerekir" tarzındaki tarifine temas ediyor.

(*) Notlar kısmına bak.

33 — MUHYİDDİN-İ ARÂBÎ (1165 - 638/1240):

a) Eşyanın hakikatını bilmek mümkün değildir, yalnız maddesinden ayrılmayan vasıfları bilmek mümkündür.

Kant'ın tenkidci mezhebi bundan başka bir şey değildir.

b) Hakikatlar ya maddî veya mânevî olur. Maddî ilimler his ve akıl; mânevî ilimler keşif ve ilham yolları ile idrâk olunur. His ve akıl yolu ile idrâk olunan maddî hakikatlara "Tabiat nurları" denir. Tabiat nurları dış âlemin dış yüzünden istidlâl ile hâsıl olan hakikatlardır. Dış âlemin içyüzü keşif ve ilham ile hâsıl olan ilâhî bilgilerdir. Tabiat nurları Descartes'da, Locke'da, Leibniz'de, Bell'de görülüyor. Descartes her insanda müşterek aklın tabiî nûru açık ve seçik fikirlerle, "Perception clair et distincte" ile bilinir; Bell ve Bayle, tamamiyle Descartes'in açık ve seçik bilgi ve aklın "Tabiî nur" ölçülerinden hareket eder. Locke, "Aklımızın tabiî nûru vasıtasıyla ahlâk bilgisine erişebiliriz" diyor. Nihayet Leibniz, "Aklın ezeli nûru bize fazîlet öğretebilir" yolunda fikir ileri sürüyor.

c) Spinoza, (Nature naturante - Yaratıcı tabiat, Nature naturée - Yaratılmış tabiat) "Tabiat-ı tâbia ve tabiat-ı matbua, yâni Allah ile âlem, zat ve müessir (etken) olması itibariyle fail, zâhir ve edilgen (müteessir) olması bakımından da mümkün tabiatlardır" düstûrunu Muhyiddin-i Arâbî'den almıştır. Alman düşünürü Jakobi⁸², "Kat'î olarak isbat iddiasında bulunan herhangi bir felsefe Spinoza felsefesi olmalıdır" görüşünü ileri sürüyor.

ç) (Tabiat ne artar ne eksilir) nazariyesi, Alman düşünürü Helmholtz⁸³'da, Huygens'de yer buluyor. Helmholtz, "Enerjinin sakımı" kanununu bildiriyor. Huygens ise hareket miktarının, enerji toplamının dâimî olduğuna inanıyor.

d) Canlı, cansız maddelerde hâkim olan kanunların, "hiçbir şeyin hakikatı mahvolmaz"; bu düstur ile çağdaş kimyâ kurucusu Lavosier'nin "Hiçbir şey yokluktan yaratılmaz ve hiçbir şey mahvolmaz" prensibi, mahiyet itibariyle birdir. "Doğum, ölüm, esasen sırf bir isimden ibarettir; ne tamamiyle mahvolmak, ne yenden hâsıl olmak vardır." düşüncesini ortaya atan Leibniz'e bir iz gösteriyor.

e) "Cansızlar, canlıdır" nazariyesi ile Alman Paracelsus'un, İtalyan Bruno'nun, Campanella⁸⁴'nın ve Alman düşünürü Fechner⁸⁵'in selefi oluyor.

f) "Âlem, âraz toplamıdır, Allâh'ın tecellîsi dâimîdir." nazariyesi ile, kelâmcılar ve İbn-i Rüşd gibi sürekli yaratılış nazariyesini bildiriyor.

g) "Olgun insan (İnsân-ı kâmil), İlâhî ve kozmik âlemi kendinde toplar" düşüncesi, Schelling'de görülüyor. Schelling; "İki zıt bir yüksek prensipten çıkar" diyor.

h) "İnsanın cismânî ve mânevî mahiyeti Allâh'ın hüviyetidir" düşüncesi Augusto Comte'da, "İnsaniyet mâbudu - İnsanlık tanrısı" şeklinde görülüyor.

34 — Efdaluddîn Huncî (641 -), Husrevî Şâhî (672) ve İbn-i Vâsıl-ı Hamevî (697) son zamanlarda şüpheyi düştüklerinden Boyle'ın selefi oluyolar.

35 — NASİR-İ TUSİ (1201 - 1274):

- a) Yavuz görüşlü olmakla Hartmann'ın selefidir.
- b) Çocuk terbiyesinden uzun uzadıya bahsetmekle terbiye meselesiyle uzun uzadıya meşgul olan Locke'un habercisi oluyor.
- c) Tekâmül sistemini îzah ediyor.
- ç) Batlamyus nazariyesini tenkid etmekle Copernic'in habercisi oluyor.

36 — CELÂLEDDİN-İ RUMÎ (1206 - 1274):

- a) "Hayat rüyâdır" görüşünü Schopenhauer'den evvel haber veriyor. Paul Janet'nin beyan ettiği üzere Schopenhauer, "Varlık dışarda gerçekleşen irâdeden başka bir şey değildir" diyor. Tecrübe ile bu âlemin fena bir rüyâ olduğuna inanıyor.
- b) İlk defa, Fars dili ile, manzum olarak, tekâmül sisteminin ve hayat kavgalarından bahsediyor.
- c) Bir mısraında, "O, sensin, varlığını kendinde ara" demekle, Alman düşünürü Steiner ile temasta bulunuyor.
- ç) Yine bir beytinde, "Elektrik atomlarından yapılan kâinat tertibi" Newton'un câzibesinden ziyâde bugünkü atom ve elektron nazariyesini bildiriyor.

37 — BURHANÜDDİN-İ NESEFÎ veya NECMÜDDİN-İ ÖMERÜ'N-NESEFÎ (682/1284):

"Nesefî akâidi"nin baş tarafında, "Şu gördüğümüz şeylerin hakikatları vardır; onlar da ilimle sâbit olur" nazariyesi ile bu-

günkü "tabîî hakikatçılık" sistemini İskoçya filozoflarından önce haber veriyor.

38 — MUHAMMED KAZVİNİ (682/1284):

Tekâmül sisteminden bahsediyor.

39 — İBN-İ TEYMIYYE (728/1263 - 1329):

a) Cenâb-ı Hakk'ı bugünkü gâye - sebep delîli ile isbat ediyor. Bu hususta İbn-i Rüşd ile birleşiyor.

b) "Allah en yüksek örnek ve idealdir (mesel-i a'lâdır). Varlığın ve mükemmelliğin kaynağıdır, her varlıktan ziyâde mükemmelliğe (kemâle) lâyıktır, daha çok müstehaktır." yolundaki îzâhı, "İlk Kıyas" delîli ile Descartes'in kemâl (mükemmellik) delîli arasında benzerlik görülüyor.

c) Zihnî varlıktan dış varlığa geçiş husûsunun safsata olduğuna dikkati çekmekle Kant'ın habercisi oluyor.

40 — KEMÂLEDDİN DEMİRİ (808):

Hayvanlar târihini Fransız düşünürü Buffon'un "Hayvanların târihi"nden yedi asır önce yazmıştır.

41 — İBN-İ HALDÛN (1332 - 1406/808):

(Târihü'l-Felâsifeti'l-İslâm fi'l-Meşrik ve'l-Mağrib - Doğuda ve Batıda İslâm Filozofları Târihi) adlı eserde M. Lûtfi Cum'a, İbn-i Haldûn'un İtalyan Machiavel⁸⁶, İngiliz Gibbon⁸⁷, Alman Haeckel⁸⁸'in üstadı olduğunu şüpheye yer kalmayacak şekilde gösteriyor.

a) İctimâî Felsefe (Sosyolojik Felsefe) nin kurucusudur. Avrupalılar henüz uykuda iken içtimâî, siyâsî, siyâsî iktisat, sosyal iktisat gibi ilim dalları ile Târih Felsefesi ve "Genel Kanun" hakkında yeni bahisler yazmıştır.

b) Sosyal varlıkların çıkış noktaları hakkındaki görüşleri hukuk ilminin târihî ve tatbîkî metoduna uygundur. İngiltere, Fransa ve Avusturya'da bu tarzdaki haller ve vak'alar aynı şekilde açıklanıyor.

c) Sosyal nizâmın genel kanunlarından bahsederek sosyolojiyi (ictimâiyat ilmini) açıklığa kavuşturuyor. Sosyolojide bütün sosyal olaylar kanunlara bağlıdır. Montesquieu⁸⁹ bu postüla (mevzua) yı ortaya sürmekle sosyolojiyi kurmuş sayılabilir.

ç) Târihin başlı başına bir ilim olduğunu ortaya koyuyor. Gâyesini "içtimâî hayâtı öğrenmek" şeklinde görüyor. Bu düşüncesi ile Montesquieu, Rousseau ve Condorcet'nin, daha sonra Auguste Comte ile Durkheim⁹⁰'ın selefleri oluyor.

d) Bir nevi' ilmî ve siyâsî ilimler arasında umum devletlerden bahsederek devletlerin istikrar ve düşüş (sukut) sebeplerini ortaya koyuyor. İngiliz târihçisi Gibbon, Roma Devletinin çöküşü sebeplerini ararken aynı hat üzere yürümüştür.

e) Siyâsî ve içtimâî iktisat ilimleri konusunda zikrettiği prensiplerin Karl Marks'ın "Sermaye - Das Kapital"inde tohumları vardır.

f) İlimlerin bölümlerini ve metodlarını öğretmek husûsunda, medeniyet ile münâsebetleri ve ilmin târihleri hakkındaki düşünce pedagojik mahiyettedir. Son zamanlarda bu hususta fikir ileri sürenlerin en büyükleri William James ile Spencer ve Frobel ilh...'dir.

g) Çevrenin insanların rengi ve huyu üzerindeki etkisinden, yâni çevreye intibak kanunlarından bahsederek Lamarck ve Darwin sistemlerini haber veriyor.

h) Kâinâtın monist (Vahdetçi, tek bir varlığa, tek bir prensibe bağlamak) îzah şeklini kabûl etmekle, "Sosyal olaylarda tabiatla görülen kanunlar tatbik edilir, insanlar hayvan zümresini idare eden genel kanuna tabî'dir." nazariyesi ile, monizm sisteminde Haeckel'in üstâdı oluyor.

ı) Devletlerin medeniyetleri, ümranları (kalkınmış ve ilerlemiş olmaları) husûsundaki görüşleri "Askerî hendese - Geometri" ile yakından ilgilidir.

i) Şiddetli sıcak, soğuk ve mûtedil derecelerin, insan yaratılışı ve organlarında tesirli olduğunu açıklar, bu yüzden İngiliz târihçisi Buckle'ın selefi olur.

j) "Ümran ve medeniyetin medenî ve dînî ilerlemeleri ancak mûtedil iklimlerde mümkün olur." Bu mütalâa aynıyla Montesquieu'da görülür.

k) Sosyal kanunları târihî vak'alardan almış ve hükûmetlere birtakım tavsiyelerde bulunmuş olmakla, Machiavel, "Hükümdar" adlı eserinde Roma târihindeki hâdiseleri araştırırken üstâdının yolunda yürümüş ve hükûmetlere aynı tavsiyelerde bulunmuştur.

l) Aynı zamanda bir Mâlikî kadısı (Hâkimi) olan İbn-i Haldûn, ilk defa cemâat için dînî zarûrî görmekle beraber, devlet ve

memleket kurmak için dînin ve peygamber'in zarûrî olmadığına kanâat getiriyor. Bu sebeple bir çeşit lâik hükûmeti câiz görüyor.

42 — SİMAVNALI BEDRÜDDİN (821/1420):

Bedeni, ruh sûretlerinin birikip kesafet peyda etmesi şeklinde görüyor. Madde rûha dönüşüyor. Böylece. Leibniz, Ravaisson ve A. Fouillée ile temasta bulunuyor.

43 — HIZIR BEY (1407 - 863/1459):

"Kasîde-i Nûnîye - Nûnlu Kasîde"sinin başında, "Hakk'ın hakîkatı akla sığmaz" diyerek Spencer ile Littré'nin "Bilinemez" (Inconnaissable - Lâyu'kal)'ini haber veriyor.

44 — HACI BAYRAM VELÎ (833/1429):

Bir şiirinde Celâleddîn-i Rûmî gibi,

"Bilmek istersen seni
Can içinde ara cânı"

demekle, "Ben" sözünün, insanın hakîkatından ibaret olduğunu bildiriyor. Alman düşünürü Steiner de "Ben" sözünü, insan nefsinin zarfı olarak gösteriyor.

45 — KINALIZÂDE ALÎ EFENDÎ (979/1575):

a) "En zâhir olan eşya, kendi zâtî hakîkatıdır. Herkes kendi nefsinin varlığından vasıtasız haberdar olur. En açık şey kendi zâtî hakîkatıdır. Bu husus delîle muhtaç olmayan bir bedâhet (evidente) tir." sözlerini söylüyor. Bu sözlerle Descartes'in "Düşünüyorum, öyleyse varım" düstûrunu başka bir üslûpta beyan ediyor. "Her şeyden şüphe olunur, yalnız düşünceden şüphe olunmaz. Düşünce de rûha delâlet eder." (Descartes).

b) Filozofun tutumu ve akıl yürütmesi, saf aklın sırf önermelerini araştırmaya mahsustur. Yâni hâkimin gidişi, feylesofun istidlâli, sırf akıl önermelerini araştırmaya mahsustur. Bu söz Kant'ın "Saf Aklın Tenkîdi" eserine yol açıyor. Kant'tan evvel saf akli araştırmının önemini bildiriyor.

c) Çocuk terbiyesine önem veriyor. Terbiyeyi muhtelif safhalara ayırıyor. Çevrenin terbiyesini de gözönüne alıyor. Bu babda Nasîr-ı Tûsî ile beraber yürüyor.

ç) “Ezelî inâyet, âlemin nizamını te’yit eder.” sözü ile İbn-i Sînâ’ya uyuyor. Leibniz ile Wolff’un “Ezelî âhenk”ini an-
dırıyor.

d) İradenin unsurlarını İbn-i Sînâ gibi tahlil ediyor.

e) Tekâmül sistemini bildiriyor.

46 — KÂTİP ÇELEBİ (1067/1656):

“Her çokluğa birlik yönünden başlaya” sözü ile Spencer’in
felsefe tarifine temas ediyor.

47 — ERZURUMLU İBRÂHİM HAKKİ EFENDİ (1186/1768):

a) Darwin nazariyesini îzah eder.

b) “Küçük ve büyük âlem” sistemini yürütür.

48 — KELİM-İ HEMEDÂNİ:

Ömer Hayyâm gibi pozitivisttir.

TEKÂMÛL SİSTEMİ

(Evolutionnisme)

Değişme (transformisme) sistemi ilk önce Fransız düşünürü Buffon ile başlamış, diğer bir Fransız düşünürü Lamarck ardından gitmiştir. (Değişme) sisteminin asıl kurucusu Lamarck'tır. Bu sistem canlı olan tür (espèce)'lerin sabit olmayıp evvelki türlerden hâsıl olabileceğini ileri süren bir sistemdir. Değişme sistemi, Darwin tarafından genişletilmiştir. Darwin⁹¹ ile tahavvül (değişme) sistemi terakki ve gelişme kaydetmekle tekâmül sistemine kalbolunmuştur. Bu yüzden tekâmül sistemi, Darwin sistemi sayılmıştır. Darwin, Allâh'a inanıyordu. Allâh'ın, bir nev'i, diğer bir nevi'den yarattığına inanıyordu. Bundan dolayı Darwin sistemi, birtakım İslâm düşünürleri tarafından yürütülmüştür. Darwinizm, eskiden beri El-Cezire (Mezopotamya)'nin dînî hurâfelerinde tohum olarak vardı. Darwinizmi ilk defa ortaya atan, müslüman düşünürlerdir. Nitekim Amerikalı âlim Draper, "İlim ve Din Kavgaları" adlı eserinde, bunu apaçık bir dille beyan ediyor: "Bâzı yüksek ve derin düşünceler vardır ki, Avrupa ve Amerikalıların tabiatlarına doğmuş zannolunurken İslâm eserlerinde görülerek hayrete düşülmüyor. İşte tekâmül sistemi bu cümledendir. Canlı mahlûkların tedricî bir sûrette meydana geldikleri asrımız keşiflerinden sanılırken, bunların İslâm dershânelerinde okunduğu görülüyor. Hattâ müslümanlar bu sistemi uzvî (organik) olmayanlara bile şâmil kılıyorlar."

Mühim olan bu dâvâda, İslâm düşünürlerinin eserleri ile Draper'i tasdik edeceğiz.

1 — EL-CAHİZ (776 - 869/255):

İlk evvel "El-Hayevân" risâlesinde bu hususta bâzı gözlemler zikrediyor. Fakat sistemin metod ve kaidelerinden bahsetmiyor.

2 — İHVÂN-I SAFÂ:

Risâlelerinin birçok yerlerinde sistemden bahsediliyor. Sistemi organik cisimlere hasretmiyor. Belki mâdenî cisimlere de şâmil kılıyor. Tabîî Seçkinleşme (Sélection naturelle) tâbirine karşılık, Rabbânî inâyet ve İlâhî hikmet (Providence) tâbirini kullanıyor. İnsan mertebesine yakın olan mertebede, türlü türlü hayvanlar gösteriyor, cismânî teşekkül itibariyle maymun, nefsî ah-lâkı itibariyle at, zekâsı itibariyle fil, papağan, bülbül ve güvercin, san'atı itibariyle bal arısı insana yakın oluyor. Su, hava, ateş ve toprak arasında da bir tertip gözetiyor: Unsurların cüz'îlerinden hâsıl olan madenlerden başlayarak, sırasıyla bitkiyi ve hayvanı geçerek insan mertebesine kadar mertebeler silsilesi koyuyor. Her bir mertebenin son mertebesi üstünde bulunan ilk mertebesi birbirine bağlıdır. İnsanın ilk mertebesi hayvan ile bağlantısı olan insandır. Bu insanın en aşağı mertebesi şekilce insan, fiili itibariyle hayvandır. Nitekim yalnız duyulabilenler, cismânî haberleri tanıyan ancak bedeninin salâh bulmasını arayan ilh... insanlar sûrette insan, fiilde hayvandır. İnsanın son mertebesi, melekler mertebesine erişenlerdir ki, ilim ve irfan ile hayat bulmuş, kalb gözleri açılmış, rûhânî varlıkları, aklî varlıkları kalb gözleriyle görmüş olanlardır ki, nefislerinin cevherleri pâk olmakla, ruhlar âlemini müşahade ederler. İhvan-ı Safâ kendilerinin son mertebeye erdiklerini beyan ediyorlar.

3 — EBÜ ALİ MİSKEVEYH (421/970):

Et-Tahâre, Tehzîbü'l-Ahlâk, El-Fevzü'l-Asgar'da, tekâmül sistemini şöyle îzah ediyor: Cisimler arasında birleşme ve ayrılmalar, varlıkların mertebeleri vardır. Hayvan mertebelerinin en son mertebesi insanı andıran ve insanlara benzeyen hayvanlardır. İnsan ufkunun ilk mertebesi, hayvan ufkunun son mertebesi ile bağlantı kurmakla, hayvan ufkunun sonu maymun ve maymuna benzeyen hayvan olur. Hayvan ufkundan sonra ufak bir artma ile akıl, temyiz (ayırma) ve konuşma özelliklerini kabûl eden insan gelir. Bunlar ilk mertebede olan kuzey ve güneyde medeniyet dışındaki insanlardır. Maymundan az farklı olan zenciler de bu cümledendir. Miskeveyh'in îzâhı bugünkü nazariyeye daha uygundur. İnsanın son mertebesi hakkında İhvân-ı Safâ ile mu-tabakat vardır.

4 — İBNÜ'L-HEYSEM (430/1051):

Draper'in beyânına göre, tekâmül sistemini şöyle îzah edi-

yor: İnsan maddî âleminden başlayarak birtakım mertebeleri geçiyor; sırasıyla öküz oluyor, eşek oluyor, at oluyor, maymun oluyor, maymun mertebesini geçirip insan mertebesine varıyor. Mevlânâ Emir Âlî'nin "Rûhu'l-İslâm" tercümesinde İhvân-ı Safâ tarzında birtakım îzahları vardır: İnsan mertebesinde kalmayıp üstünde sırf rûhânî olan mevcutlar, yâni melekler, hepsinin üstünde de ilâhiyet (İlâhlık) vardır.

5 — NASÎR-İ TÛSÎ:

İlk defa Fars dili ile yazdığı "Ahlâk-ı Nasîrî" de Miskeveyh'e uyuyor. Sûdanlıları hayvana bitişik insan gösteriyor.

6 — CELÂLEDDİN-İ RÛMÎ:

İlk defa Mesnevî'sinde, Fars dili ile manzum olarak şöyle îzah ediyor; meâli şu yoldadır:

"Ben cansız iken öldüm, uyur oldum, uyur iken yine öldüm, hayvan oldum. Hayvan iken de öldüm, âdem oldum. İnsan iken ölür, meleklerden olurum."

Diğer bir nazımının meâli şöyledir:

"Âdem oğlu, önce cansızlar âlemine geldi, oradan kalkıp nebat âlemine geçti, burada da yıllarca kaldı, cansızlar âlemini ve o âlemdeki kavgaları anladı. Nebat âleminden hayvan âlemine düştü, bu âlemde nebat halini hatırlamadı. Yüce Yaratan onu hayvanlar âleminden insanlar âlemine çekti. Böylece bir âlem-den diğer bir âleme dolaşa dolaşa şimdi akıllı ve âlim oldu."

Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'nin andığı kavgalar, Darwin'in "Hayat Mücadelesi" (Concurrence Vital)'ine ne kadar benziyor! Şu kadar ki, Şeyh Celâleddin-i Rûmî'nin kavgaları, Darwin'in hayat mücadelesinden daha şümüllüdür. Mevlânâ Miskeveyh'in sözünden fazla bir şey söylemiyor. Yalnız "ufkunu" "âleme" doğru döndürüyor.

7 — MUHAMMED KAZVİNİ:

"Acâibü'l-Mahlûkât" adlı eserde İhvân-ı Safâ ve Miskeveyh'e uyarak tekâmül sistemini îzah ediyor.

8 — İBN-İ HALDÛN:

"Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtedâ' ve el-Haber" mukaddimesinde tekâmül sistemini bildiriyor. Fazla bir şey yazmıyor.

9 — KINALİZÂDE ALİ EFENDİ:

En evvel Türkçe olarak Ahlâk-ı Alâî'sinde tekâmül sistemin-den bahsediyor; insan ufkuna en yakın olan maymun, at, fil ve papağan (tuftî)'i gösteriyor. Bu hususta İhvân-ı Safâ'ya uyuyor, insan ile hayvan arasına maymun (Nesnâs)'ı ve vaşak'ı koyuyor.

10 — ABDÜ'L-KÂDİR-İ BİDİL (1133/1715):

Türkistan Türklerinin edib ve mutasavvıflarından olup, divânında tekâmül sistemini îzah ediyor. Şu beyti ile maymunu tasrih ediyor:

"Hiç şeklî bî heyûlâ kâbil-i sûret neşüd
Âdem-i hem pîş ez an âdem şevved pûzîne bûd."

Yâni: "Hiçbir şekil maddesiz sûret kabûl etmez. Âdemî, âdem olmadan evvel maymun idi." Şu kadar ki, bu beyit doğru-dan doğruya Bidil'in midir, yoksa eskiden beri söylenip geldiği halde Bidil tarafından iktibas mı edilmiştir? Her nasıl olursa olsun insanoğlu ile maymun arasındaki bağ şark düşünürleri arasında yaygındır.

11 — ERZURUMLU İBRÂHİM HAKKİ EFENDİ:

"Mârifetnâme" adlı ansiklopedik eserinde tekâmül sistemi için ayrı bir bölüm açıyor. İhvân-ı Safâ ile Miskeveyh'in "Birleşme - İttisâl", "Mertebeler" ve "Tekâmül" nazariyesi hakkındaki sözlerini hülâsa ediyor: İnsana en yakın olan hayvanı maymun olarak gösteriyor. Maymunun kılından ve kuyruğundan başka bütün organlarının içi ve dışı insana benzediğini düşünerek böyle hükmediyor. İnsan insan-ı kâmil mertebesine oradan küllî akıl* mertebesine eriyor. Sonunda Celâlüddin-i Rûmî'nin, "Ben cansız iken öldüm, uyur oldum" mısraı ile başlayan kıt'asını ilâve ediyor.

(*) "İnsan rûhu rubûbî halinde hâdiseleri tanır ve ilk muharriktir (ilk hareket ettiren), bu da Allâh'ın kendisidir." Aristo'nun bu görüşünü İslâm meşşâîleri (pèripatéticiens) kabûl etmezler. "Küllî aklı", Allâh'ın ilk muharriki sayarlar; mutasavvıflara göre "Levh-i Mahfûz" ve Kalem-i a'lâdır. - [H.İ.]

TENKİT

Tekâmül sistemi son zamanlarda itibardan düşmüş, kifayetsizliği ortaya çıkmıştır. Bu hususta iki delil getiriliyor:

1 — İnsanın yüz açıklığı, dik açı şeklindedir. Şekil itibarıyla insana yakın olan maymunun yüz açıklığı ise asla dik açıya ulaşamamıştır.

2 — İnsan, arkasını elleri ile kaşır, maymun hiçbir vakit elleri ile yâni ön ayakları ile kaşıyamaz, yalnız arkasını siler.

İLÂVELER

1 — Ebû Abdullah el-Harezmi, Ferganalı Ahmet b. Kesîr ve Ebû'l-Vefâ'nın Zîç (Gök haritası) düsturları Avrupa'da D'Alembert ve Laplace gibi büyük matematikçi ve astronomların dimağlarında yer bulmuştur.

2 — Ferganalı Ahmet b. Kesîr'in "Kitâbü'l-Harekâtî's-Semâviyye" (Göksel hareketlerin kitabı) adlı eseri, D'Alembert tarafından derin hürmetle karşılanıyor.

İslâm astronomlarının eskilerinden olan Mâşâallâh'ın Ustur-lap⁹² ile gök küresi (Kürre-i Müşebbeke)⁹³, gökteki yıldızların mahiyetleri ve hareketleri hakkında yazdığı eserleri bugün ilim ehli takdir ediyor.

4 — Meşhur matematikçilerden El-Kûhî'nin yazın değişmesi ile sonbaharda günlerin mûtedil oluşuna dair keşifleri vardır.

5 — Avrupa'da Endülüs'te 1190 senesinde yapılan Seville (İşbiliyye) rasâthânesi, büyük matematikçi (riyâziyeci) Câbir b. Efyah'ın nezareti altında inşa olunmuştur.

6 — Müsteşrik Humbold, müslümanları tabiat ilimlerinin hakîkî mucitleri olarak yâdeder. Çünkü müslümanlar eskilerin kaba saba bilgilerinden müsbet ilimleri çıkarmışlardır.

7 — Müslümanlar kimyâgerliği îcat ve kimyâda potas, süblime, sülfürik asit gibi birtakım kimyevî maddeleri keşfetmişlerdir.

8 — Müslümanlar mûsikîyi bir fen seviyesine çıkarmışlardır. Bu hususta birçok eserler yazılmış, makamlara göre sınıflama yapılmış ve yeni mûsikî âletleri îcad olunmuştur.

9 — Kadınlar erkekler gibi ilim hayâtına atılırlardı, kendilerine mahsus medreseleri vardı. Bu medreselerin en mühimle-

rinden biri Kahire'de 684 târihinde Türk hükümdârı Melik Zâhir'in kızı tarafından kurulmuştu.

10 — İslâm kimyâgerlerinden Beşîr "Kamer-i Âlâ - En yüksek ay" adını verdiği bir cisim keşfetmiştir. Bu cisim karanlıkta ışık vermekle, fosfordan başka bir şey değildir. Kimyâgerimiz, Brandt'dan evvel fosforu keşfetmiş oluyor.

11 — Mâdenlerden ilâç yapmak usûlünü ilk önce İslâm hekimleri bulmuşlardır.

12 — Çiçek aşısı ilk önce Osmanlı Türkleri tarafından bulunmuş, ondan sonra Avrupa'ya geçmiştir.

13 — İlk tımarhâne, Kanûnî Sultan Süleyman tarafından yaptırılmıştır.

14 — Semerkant Rasathâne Müdürü Gıyâsüddin Cemşîd tarafından kullanılan Zirâî Aşâr usûlü Avrupa'da XV. asırda kullanılmıştır.

C E T V E L

FRANSIZ DÜŞÜNÜRLERİ

1 — DESCARTES:

- a) "Şüphe metodu" İbnü'l-Heysem ve Gazzâlî'de vardır.
- b) "Düşünüyorum, öyleyse varım" düstûru, İbn-i Sînâ'da aynen vardır. Kınalızâde Ali Efendi, bu düstûru diğer bir üslûp ile beyan etmiştir.
- c) "Sürekli Yarafılış" nazariyesi kelâmcılarla, İbn-i Rüşd'de ve Muhyiddin-i Arâbî'de vardır.
- ç) "Formel Mantık"a itirazı, Ebû Saîd Ebû'l-Hayr ile Şehâbeddin-i Sühreverdî'de vardır.
- d) "Tabiat Nûru" Muhyiddin-i Arâbî'de vardır.
- e) "Mânevî Aşk" mutasavvıflarda görülmüyor.
- f) Kemâl delîli, İbn-i Teymiyye'de bulunuyor.
- g) Doğuştan gelen fikirler, yapma (Mec'ûle) fikirler ve kazanılmış fikirlerin aslını İbn-i Sînâ açıklıyor.
- ğ) Rûhu, psikolojik tecrübelerle isbatı yine İbn-i Sînâ açıklıyor.
- h) "Anselme" delîlini de, itiraz vârit olmayacak tarzda beş filozof bildiriyor.

2 — GASSENDİ:

- a) Allâh'a îman etmekle beraber, maddî âlemi kabûl etmesi eski kelâmcılarda vardır.
- b) Çağdaş tabiat sistemi Ebû Bekir Râzî'de vardır.

3 — EULER:

Hâlis tecrübe metoduna dayanan tabiat ilmi, Ebû Bekir Râzî'de vardır.

4 — MAUPERTIUS:

Arzın ölçümü (mesâhası) hakkındaki incelemeleri Mûsâ Oğullarında görülüyor.

5 — PASCAL:

a) Boyut'un sonsuz olması, Ebû'l-Berekât Bağdâdî'de bulunuyor.

b) Akla ve tabiata îtimat etmemesini Gazzâlî beyan ediyor.

c) Fénelon'un, âlemin bedîî olması husûsu kelâmcılarda vardır.

6 — MALEBRANCHE:

a) "Âdî sebep" nazariyesini filozoflarımız beyan ediyorlar.

b) Allâh'ı eşyâda görmesi mutasavvıflarda vardır.

c) Uz görüşlü olmasını Nazzâm, İhvân-ı Safâ, Gazzâlî ve Sühreverdî bildiriyorlar.

7 — CONDILLAC:

Zihnî ve hâricî küllîyi (tümeli) kabûl etmemesi yüzünden, Sûrî Mantığı inkâr etmesini eski kelâmcılar ileri sürüyorlar.

8 — LAVOISIER:

"Hiçbir şey yoktan var olmaz" prensibi, mahiyeti itibariyle Muhyiddin-i Arâbî'de vardır.

9 — CLAUDE BERNARD:

"Ne vakit ameliyathâneme girsem, ibâdethânemin kapısını kapatırım." düşüncesinin aslı, tamamiyle Sicistanlı Ebû Süleyman'da görülüyor.

10 — MONTESQUIEU:

İçtimâiyyat ilmi ve içtimâî felsefesi İbn-i Haldûn'da vardır.

11 — VOLTER:

Yavuz görüşlü olması Nûşencânî'de vardır.

12 — ROUSSEAU:

a) İçtimâî felsefesi tamamiyle İbn-i Haldûn'da vardır.

b) "İçtimâî Mukavele - Contrat social" nazariyesinin aslı Fârâbî'de yer tutmuştur.

13 — CONDORCET:

İçtimâî felsefesi tamamıyla İbn-i Haldûn'da vardır.

14 — BAYLE:

- a) Tabîî Nûr'u Muhyiddin-i Arâbî'de görülüyor.
- b) Şüpheciliği Efdâlüddin Huncî ve Husrev Şâhî ile İbnü'l-Vâsıl'da vardır.

15 — RAVAISSON:

- a) "Sezgici bilgi" metodu Fârâbî ile Gazzâlî'de vardır.
- b) Maddenin rûha dönüşmesi fikri Bedrüddin'de vardır.

16 — GUYAU:

Ölümünden kurtulma çareleri hakkındaki buluşları, Miskeveyh'de yer tutmuştur.

17 — CUVIER:

"Eski maddeler yerine, hissölunmaksızın yeni maddelerin geçmesi" düşüncesi Belh'li Nazzâm'da yer tutmuştur.

18 — AUGUSTE COMTE:

- a) İlmî tasnif tarzı, Ebû'l-Berekât Bağdâdî ile İbn-i Miskeveyh'de görülüyor.
- b) Pozitivizm nazariyesi Ömer Hayyam ile Kelîm-i Hemedânî'de bulunuyor.
- c) Sosyolojisinin aslı İbn-i Haldûn'da vardır.
- ç) İnsaniyet Dîni'nin* aslı İbn-i Rüşd'de vardır.
- d) İnsaniyet Tanrısı'nın aslı Muhyiddin-i Arâbî'de görülüyor.

19-20 — BUFFON ve LAMARCK:

Buffon ve Lamarck'ın "Değişme sistemi"ni yukarıda zikrolunan İslâm düşünürleri haber vermişlerdir.

21 — DURKHEIM:

Sosyoloji esasları, İbn-i Haldûn'da vardır.

22 — RENOUVIER:

Sayıları tatbik yolu ile âlemi sonlu görmenin esası kelâmcılarda vardır.

(*) Auguste Comte'a âit nota bakmalı.

23 — FONSGRIVE:

- a) İlim tasnifi, Ebû'l-Berekât'ın sınıflaması tarzındadır.
- b) Claude Bernard'a uyarak teolojik, metafizik ve pozitif devre sâhalarının ayrı ayrı olmasının esası Ebû Süleyman Sicizî (Sicistânî)'de görülür.

24 — BOUTROUX:

"İmkân Sistemi", Mâtürîdîlerde vardır. Tamamı ise Fârâbî'de vardır.

25 — BERGSON:

- a) "Sezgici Bilgi" nazariyesi, Fârâbî ile Gazzâlî'de vardır.
- b) İmkân felsefesi Mâtürîdîlerde vardır.
- c) Felsefesinin temeli, esası ve tamamı Fârâbî'de vardır.

26 — FOUILLÉ:

Maddenin rûha dönüşmesi husûsundaki düşüncesi Simavnalı Bedrüddin'de bulunur.

27 — MARIOTTE:

1769'da hava basıncı kanununu keşfetmiştir.

İNGİLİZ DÜŞÜNÜRLERİ

1 — BACON:

- a) Aristo mantığını inkâr etmesi Ebû Saîd Ebû'l-Hayr ile Şehâbeddin Sühreverdî'de görülüyor.
- b) "Variations Concomitantes" metodu, metodcularda (usûlîlerde) bulunur.

2 — HERBERT OF CHERBERI:

"Deizm"i, Maarrî'de yer tutar.

3 — HOBBS:

- a) Çağdaş tabiat felsefesi usûlü Ebû Bekir Râzî'de vardır.
- b) "Cemiyet" nazariyesi Fârâbî'de vardır.
- c) Deisme'i Maarrî'de vardır.

4 — BOYLE:

- a) Çağdaş tabiat felsefesi usûlü Ebû Bekir Râzî'de vardır.
- b) "Tabiat Nûru" Muhyiddîn-i Arâbî'de vardır.
- c) Yeni Kimyânın esirleri, Câbir-i Tûsî'de vardır.

5 — LOCKE:

- a) "Table Rase"si İbn-i Sîna'da bulunuyor.
- b) Deisme'i Maarrî'de görülüyor.
- c) Zaman ve mekânın hâricî bir kavram olmasını inkâr etmesi husûsu Gazzâlî'de yer tutuyor.
- ç) "Tabiat Nûru" Muhyiddin-i Arâbî'de yer buluyor.
- d) Terbiyeci anlayışının izi, Nasîr-i Tûsî ve Kinalızâde'de vardır.
- e) Berkley'in "Olguculuk - Phénomenisme" sistemi Hişâm İbnü'l-Hakem'de vardır.

6 — SHAFTERSBURY:

"Âlem bedî' olup başka bir âlemin mümkün olamayacağı" hakkındaki görüşü Nazzâm, İhvân-ı Safâ, Gazzâlî ve Sühreverdî'de görülür.

7 — NEWTON:

- a) Tabiat ilminin prensipleri Ebû Bekir Râzî'de yer tutmuştur.
- b) Çekim kanununun izi, Ebû Bekir Râzî'de vardır.
- c) Çekimi isbat etmekle İbnü'l-Heysem'in halefi olmuştur.

8 — HUME:

- a) Çağdaş tabiat ilmi felsefesi Ebû Bekir Râzî'de vardır.
- b) Zaman ve mekânın hâricî bir kavram olmaması hakkındaki düşüncesi Gazzâlî'de vardır.
- c) "Phéénomenisme"i, Hişâm İbnü'l-Hakem'de vardır.

9 — BENTHAM:

"Egoisme"i, Gazzâlî'de görülüyor.

10 — THOMAS REID:

Felsefesini psikolojiye dayandırmakla Âmir'in halefi oluyor.

11 — DUGUALD STEWART:

- a) Felsefesini psikolojiye dayandırmakla Âmir'in halefi oluyor.
- b) Hareket nazariyesinin izi, İbn-i Rüşd'de vardır.

12 — İSKOÇYA FİLOZOFLARI REID, DUGUALD STEWART ve HAMILTON:

Reid, Duguald Stewart ve Hamilton'un felsefeleri olan Tabîî Hakikatçılık, Burhaneddin Nesefî'de görülüyor.

13 — STUART MILL:

- a) "Residu - Tortu" metodu usûlcülerde vardır.
- b) Zaman ve mekânın hâricî bir kavram olmaması husûsundaki düşüncesi Gazzâlî'de vardır.
- c) Egoisme'i de yine Gazzâlî'de vardır.
- ç) Phénoménisme'i Hişam İbnü'l-Hakem'de vardır.
- d) Tabîî sebep ve illeti inkâr etmesi, Eş'arîlerde vardır.

14 — HAMILTON:

"Yüklemlerin Kemiyetleşmesi" sistemi İbn-i Sînâ'da vardır.

15 — HAMILTON ve STUART MILL:

Hamilton ve Stuart Mill'in tartışmaları, İbn-i Sînâ ve Fahri Râzî'de yer tutmuştur.

16 — HUXLEY:

"Phénoménisme"i Hişam İbnü'l-Hakem'de bulunuyor.

17 — DARWIN:

"Tekâmül Nazariyesi"ni, yukarıda adı geçen İslâm düşünürleri haber veriyorlar.

18 — SPENCER:

- a) Pedagojisi İbn-i Haldûn'da görülüyor.
- b) Sosyolojisinin izi Fârâbî, İhvân-ı Safâ, Nuşencânî, İbn-i Sînâ ve Erzurumlu İbrahim Hakkı Efendi'de vardır.
- c) Felsefe târifinin izi Kâtip Çelebi'de bulunuyor.

19 — BAIN:

- a) "Şu yerde bugün var olan şeyin her yerde ve her gün var olacağı ilh..." hakkındaki düşüncesi, usûlcülerde vardır.
- b) Tabîî sebep ve illeti inkâr etmesi, Eş'arîlerde vardır.

20 — LUVES:

Tabîî sebep ve illeti inkâr etmesi de Eş'arîlerde vardır.

21 — GIBBON:

"Roma Devleti Târihi" hâdiselerini araştırdığı esnada yürüdüğü yol, İbn-i Haldûn'un yoludur.

22 — BUCKLE:

Şiddetli sıcak, soğuk ve mûtedil derecelerin, insanların yaratılışında ve sınıflarındaki tesirleri husûsundaki görüşleri İbn-i Haldûn'un görüşleridir.

ALMAN DÜŞÜNÜRLERİ

1 — NICOLAUS:

- a) Sonsuzluk (Nâmütenâhî) nazariyesi, Ebû'l-Berekât'da vardır.
- b) "Sezgici bilgi" nazariyesi Fârâbî ve Gazzâlî'de vardır.
- c) "Küçük Âlem" nazariyesinin izi, Fârâbî, İhvân-ı Safâ, Nûşencânî, İbn-i Sînâ ve Erzurumlu İbrâhim Hakkı Efendi'de vardır.

2 — PARACELsus:

- a) Eşyânın canlı olduğu meselesi, Muhyiddin-i Arâbî'de vardır.
- b) "Küçük Dünyâ" nazariyesinin izi (Nicolaus'da görülen), İslâm düşünürlerinde vardır.
- c) Felsefenin konusunun tabiat bilgisi olduğu husûsundaki düşüncesi Ebû Bekir Râzî'de vardır.

3 — JOHANN MÜLLER:

"Tanjantlar" nazariyesi Ebû'l-Vefâ Buzcânî'de vardır.

4 — JACOBI:

Spinoza sistemi, Muhyiddin-i Arâbî'de vardır.

5 — KEPLER:

- a) İslah ettiği teleskopta selefi, Ebû'l-Hasen'dir.
- b) "Yeni Astronomi"deki keşfi, İbn-i Tûfeyl'de görülüyor.
- c) Çağdaş tabiat felsefesi Ebû Bekir Râzî'de vardır.

6 — LEIBNİZ:

- a) "Ezelî Âhenk"i, mutasavvıflarda, İbn-i Sînâ'da ve Kınalızâde Ali Efendi'de vardır.
- b) Çoklukta birlik (Kesrette vahdet) düşüncesi mutasavvıflarda görülür.
- c) "Ahlâkî sıfatları", Miskeveyh ile İbnü'l-Heysem'de vardır.
- ç) Tabiat ilmini geleneksel bir din ile birleştirmesi İbn-i Sînâ'da yer tutuyor.
- d) Akıl kanunları ile tabiat kanunları arasındaki âhenk yine İbn-i Sînâ'da vardır.
- e) "Küçük âlem" nazariyesi (Nicolaus'da görülen) İslâm düşünürlerinde yer tutmuştur.

- f) "Tabiat Nurları" Muhyiddin-i Arâbî'de vardır.
- g) Doğum ve ölümün sırf bir isimden ibaret olması hakkındaki düşüncesinin izi, yine Muhyiddin-i Arâbî'de vardır.
- ğ) En küçük sonsuz (Asgâr-ı nâmütenâhî) un aslı, İbn-i Sînâ'da görülüyor.
- h) Kemâl Delil'in habercisi (mübeşşiri) İbn-i Sînâ'dır.
- ı) "Hayır ve şer" nazariyesi, İbn-i Sînâ'da vardır.
- i) "Kâfî sebep" prensibi Gazzâlî'de vardır.
- j) Uz görüşlü olmasını, Nazzâm, İhvân-ı Safâ, Gazzâlî ve Sühreverdî haber veriyorlar.
- k) Bilginin başlangıcında duyulara ve deneye hisse vermesi İbn-i Sînâ'da vardır.

7 — WOLFF:

"Ezelî Âhenk"i (Leibniz'de zikrolunan) İslâm düşünürlerinde vardır.

8 — HELMHOLTZ:

Enerjinin sâkımı prensibi, Muhyiddin-i Arâbî'de vardır.

9 — FECHNER:

Cansızları canlı görüşü, Muhyiddin-i Arâbî'de vardır.

10 — KANT:

- a) "En yüksek iyi" (Hayr-ı a'lâ) husûsundaki görüşü ke-lâmcılarda vardır.
- b) İzâfiye (Görelilik) sisteminin esası Muhyiddin-i Arâbî'de vardır.
- c) Önergeleri Modallere (Müveccehlere) ayırması İbn-i Sînâ'da bulunuyor.
- ç) "Duyuların doğrudan doğruya algılama yapmadığı" husûsundaki görüşü, İhvân-ı Safâ ve İbnü'l-Heysem'de görülüyor.
- d) "Saf Akıl Tenkid"nin izi, Kınalızâde'de vardır.
- e) "Saf ve Pratik Akıl" nazariyesi İbn-i Sînâ'da yer tutmuştur.
- f) Rôhu isbat husûsunda getirdiği fazîlet delîli, Fahr-i Râzî'de vardır.
- g) Zaman ve mekânı hâricî bir kavram görmemesini, Gazzâlî haber veriyor.
- ğ) Aklın bütün doktrinleri (metâlibi) ve problemleri (me-sâili) kavramak husûsundaki yetersizliği Gazzâlî'de vardır.

h) Başlangıçta bilgi için duyulara ve deneye bir hisse ayırması İbn-i Sînâ'da vardır.

ı) Akıl kanunları ile tabiat kanunları arasındaki âhenk yine İbn-i Sînâ'da vardır.

11 — SCHELLING:

a) Nüfusun çokluğu hakkındaki görüşünün esâsı mutasavvıflarda vardır.

b) İki zıddın bir yüksek prensipten çıktığı esâsı, Muhyiddin-i Arâbî'de bulunuyor.

12 — HEGEL:

Kemâl delîlinde İbn-i Sînâ'nın halefidir.

13 — SCHOPENHAUR:

a) Yavuz görüşlü olmasında selefi, Maarî ile Ömer Hayyam'dır.

b) Hayâta rüyâdır demesi, Celâleddin-i Rûmî'de vardır.

c) Ferd için "En yüksek örnek" fikri, İbn-i Miskeveyh'de vardır.

14 — KARL MARKS:

Karl Marks'ın kaleme aldığı "Sermaye" (Das Kapital) sinin izi, İbn-i Haldûn'da vardır.

15 — HAECKEL:

"Monisme"inde dayanağı, İbn-i Haldûn'dur.

16 — HARTMANN:

Yavuz görüşlülüğü, Nûşencânî'de görülüyor.

17 — HOLBACH:

Tabiatla devamlı hareket ve tekâmülün varlığı ve sükûnun (hareketsizliğin) açık olduğu hakkındaki düşüncesi, Nazzâm'da vardır.

18 — LESSING:

Tekâmül fikrini temsil eden felsefe târihinin ana hatları İbn-i Haldûn'da vardır.

19 — STEINER:

"Ben"e insan nefsinin zarfı demesi, Celâleddin-i Rûmî ile Hacı Bayram'da vardır.

İTALYAN DÜŞÜNÜRLERİ

1 — MACHIAVEL:

Roma Târihi olaylarını araştırdığı sırada dayanağı olan İbn-i Haldûn'un yolunu tutmuştur.

2 — BRUNO:

- a) Çağdaş tabiat felsefesi, Ebû Bekir Râzî'de vardır.
- b) Boyut'un sonsuz olması Ebû'l-Berekât'ta vardır.
- c) Cansızların canlı olması hakkındaki düşüncesi, Muhyiddin-i Arâbî'de vardır.

3 — LEONARDO:

Çağdaş tabiat felsefesi, Ebû Bekir Râzî'de vardır.

4 — CAMPANELLA:

Cansızların canlı olması husûsundaki düşüncesi, Muhyiddin-i Arâbî'de vardır.

5 — GALİLÉE:

- a) Çağdaş tabiat felsefesi, Ebû Bekir Râzî'de yer tutmuştur.
- b) İslah ettiği teleskop'ta, Ebû'l-Hasan selefidir.
- c) Cisimlerin düşmesine dair kanunları haber veren İbnü'l-Heysem'dir.

6 — TORİÇELLI:

İlk teleskop keşfi Ebû'l-Hasan'da vardır.

HOLLANDA DÜŞÜNÜRLERİ

1 — HUYGENS:

- a) Rakkâsı keşif husûsunda, İbn-i Yûnus selefidir.
- b) Çağdaş tabiat ilmi usûlü Ebû Bekir Râzî'de vardır.
- c) Hareket miktarının daimî olması husûsundaki düşüncesi Muhyiddin-i Arâbî'de vardır.

2 — SPINOZA:

- a) Allâh'ı sevmesi mutasavvıflarda görülüyor.
- b) "Yaratıcı Tabiat" ve "Yaratılmış Tabiat" nazariyesi, Muhyiddin-i Arâbî'den alınmıştır.

c) Bilgi tarifi, Fahr-i Râzî'nin tarifine uygundur.

3 — HEMSTERHUIS:

Allâh'ın varlığı husûsunda "En Yüksek İyi"ye olan hasreti kelâmcılarda vardır.

A M E R İ K A N D Ü Ş Ü N Ü R L E R İ

WILLIAM JAMES:

- a) Pragmatizminin izi, Gazzâlî'de görülüyor.
- b) Pedagojisinin esasları, İbn-i Haldûn'da vardır.

P O L O N Y A D Ü Ş Ü N Ü R L E R İ

COPERNIC:

- a) Astronomi ile ilgili nazariyesinin izleri, Dahhâk İbnü'l-Hakem ile Maarî' de ve Nasîr-i Tûsî' de görülüyor.
- b) Batlamius nazariyesini iptâl etmesi, İbn-i Tûfeyl ile Betrucci' de yer alıyor.
- c) Çağdaş tabiat felsefesi Ebû Bekir Râzî' de vardır.

Fransız düşünürleri	28
İngiliz "	22
Alman "	19
İtalyan "	6
Hollanda "	3
Polonya "	1
Amerikan "	1
Y e k û n	<hr/> 80

Fosfor, zirâî âşar, irade unsurları, atom ve elektron ile huy gibi yeni nazariye ve bilgi sâhiplerinin adları tesbit edilemediğinden bunlar için ayrıca bir cetvele lüzum görülmemiştir.

BİBLİYOGRAFYA

Şark Kaynakları:

- (1) Adıvar, Adnan, Târih Boyunca İlim ve Din.
- (2) Abdü'l-Kadir Bağdâdî, el-Farku Beyne'l-Fırak.
- (3) Bener, Dr. Vasfi, Modern Bilgilerde Allah Fikri.
- (4) Beyhâkî, Sıvânü'l-Hikme.
- (5) Ebû Bekr Râzî, Risâle.
- (6) Ebû'l-Berekât Bağdâdî, el-Mûteber.
- (7) Eş'arî, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn.
- (8) Ebû Hayyân Tevhîdî, Mukâyesât.
- (9) Fahr-i Râzî, Tefsîr-i Kebîr.
- (10) " " el-Mebâhisü'l-Mesrîkiyye.
- (11) " " Meâlim-u Usûlî'd-dîn.
- (12) " " el-Muhassal.
- (13) " " Metâlib-i Âliye.
- (14) " " Metâlib-i Âliye, İşârât Şerhi.
- (15) Fârâbî, Şerh-i Fusûsü'l-Hikem.
- (16) " Ârâü Ehl-i Medîneti'l-Fâzıla.
- (17) " Uyûnu'l-Mesâil.
- (18) " en-Nûket min Mesâili'l-Felsefe.
- (19) Gazzâlî, Tehâfütü'l-Felâsife.
- (20) " İhyâü'l-Ulûmi'd-Dîn.
- (21) " Kimyâ-i Saâdet.
- (22) " İlcâmü'l-Avâm an İlmi'l-Kelâm.
- (23) " El-Munkızu mine'd-Dalâl.
- (24) " Cevâhirü'l-Kur'ân.
- (25) İbnü'l-Kıftî, Ahbârü'l-Hukemâ.
- (26) İbn-i Ebî Usaybia, Tabakâtü'l-Etibbâ.
- (27) İbn-i Rüşd, Tehâfütü't-Tehâfüt.
- (28) İbn-i Sînâ, Uyûnü'l-Hikme.
- (29) " " Şifâ.
- (30) " " İşârât ve İşârât Şerhleri.
- (31) " " Ebû Saîd Ebû'l-Hayr ile Mektuplaşmalar.
- (32) İbn-i Teymiye, Kitâbü'l-Akl ve'n-Nakl.
- (33) " " Minhâcü'l-Kerâme.
- (34) İsmail Hakkı Bursalı, Hacı Bayram İlahîlerinin Şerhi.
- (35) İsmail Fesih Haydârî, Tatbîkü'l-Hey'etü'l-Cedîde.
- (36) İzmirli, İsmail Hakkı, Yeni İlm-i Kelâm.

- (37) " " " İslâm'da Felsefe Cereyanları.
- (38) Kasım Ganî, İbn-i Sînâ.
- (39) Kâtip Çelebi, Beyânü'l-Hak.
- (40) el-Kindî, Risâle.
- (41) Miskeveyh, Tertîb-i Saâdet.
- (42) Muhyiddîn-i Arâbî, Fütûhât-ı Mekkiye Şerhleri.
- (43) Nasîr-i Tûsî, Ahlâk-ı Nasîrî.
- (44) Özden, Âkil Muhtar, Tedâvi Kliniği.
- (45) Peyâmi Safâ, Türk İnkılâbına Bakışlar.
- (46) Salih Zeki, Âsâr-ı Bâkiye.
- (47) Sühreverdî, Heyâkîlû'n-Nûr.
- (48) Şehr-i Zûrî, Nûzhetü'l-Ervâh.
- (49) Hüseyin Dâniş, Rubâiyyât-ı Hayyam.

Ayrıca: Felsefe-i İbn-i Rüşd Risâlesi, Hulûlîlerden Sivaslı İbnü'l-Hümâm ile Mısırlı Hudarî'nin eserleri, Birinci ve İkinci Târih Kurumu Kongresi za-
bıtları, İbn-i Sînâ Kitabı, Cerîde-i İlimiye, Eski Edebiyat ve İlâhiyat Fakül-
teleri mecmuaları, İslâm - Türk Ansiklopedisi gibi kitap ve dergilerden ist-
tifade edilmiştir.

Kitabın ilgili maddelerinde adı geçen kitaplar yazılmamıştır.

Garp Kaynakları:

- (1) Boirac, Emile, Felsefe Prensipleri.
- (2) Comte, Auguste, Müsbet Felsefe Dersleri.
- (3) Descartes, Metot Hakkında Nutuk.
- (4) Draper, Nevilerin Aslı (Tercüme).
- (5) Fonsgrive, Felsefe Prensipleri.
- (6) Ferec, Antouan, İbn-i Rüşd Felsefesi.
- (7) Fouillée, Alfred, Felsefe Târihi.
- (8) Janet, Paul, Metafizik ve Psikoloji Prensipleri.
- (9) Kant, Emmanuel, Saf Aklın Tenkîdi.
- (10) " " " Pratik Aklın Tenkîdi.
- (11) Rabier, Felsefe Derslerinin Mantık Kısım.
- (12) Spencer, H., İlimlerin Tasnîfi.
- (13) " " " İlk Prensipler.
- (14) İstintâcî (Déductif ve İstikrâî (Inductif) Mantık.

Kitabın ilgili maddelerinde adı geçenler yazılmamıştır.

9/9/1944

İsmail Hakkı İZMİRLİ

NOTLAR: I

(1) **E. Renan:** 1823 - 1892 yılları arasında yaşamış olan tanınmış Fransız düşünürü. "İlimin Geleceği" adlı eseri de meşhurdur. Kendisi 1883'te Fransız İlimler Akademisi'nde verdiği bir konferansta İslâmiyet'e şiddetle hücum etmiş ve İslâm'ın ilim, maarif ve ilerleme düşmanı olduğunu söylemişti. Bunun üzerine şâir Nâmık Kemâl, bu yersiz iddialara cevap vermiş ve bu cevabı "Renan Müdafaanâmesi, İst. 1327" adı altında yayınlanmıştır. Fakat Nâmık Kemâl'in bu cevabı pek tatminkâr değildir. Daha sonra Celâl Nuri (İleri), "Edebiyât-ı Umûmiye" mecmuasında bir başka cevap vermiştir.

(2) **C. de Vaux:** Tanınmış müsteşriklerdendir. Beş ciltlik "İslâm Düşünürleri" ve "Gazzâlî" isimli eserleri ile tanınmıştır.

(3) **Mehmet İzzet:** 1894 - 1939 yılları arasında yaşamış bir düşünürümüzdür. Bâzı bilginlerimize göre son asırda filozof sıfatını verebileceğimiz yegâne düşünürdür. Hakkında vaktiyle Ziya Somar bir doktora tezi hazırlamıştı. Şimdi Fransa'daki Türk talebelerinden Coşkun Değirmencioğlu yeni bir tez hazırlamaktadır. "Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat" adlı eseri meşhur ve değerlidir.

(4) **Paul Janet:** 1823 - 1899 yılları arasında yaşamış Fransız felsefe târihçisi. Felsefî birçok eserleri vardır. G. Séaillés ile yazdıkları felsefe târihinin problemler ve ekollere âit kısmını meşhur tefsir âlimi M. Hamdi Yazır "Metâlib ve Mezâhib" adı altında notlar ve tenkitler ilâve ederek Türkçeye çevirmiş ve 1341'de İstanbul'da basılmıştır.

(5) **Fârâbî:** 870 - 950 yılları arasında yaşamış olan Fârâbî, İslâm âleminin yetiştirdiği en büyük filozoflardan biridir. Eklektik bir filozoftur. Yeni Eflâtunculuğu, Aristo ve Eflâtun felsefesi ile; Aristo'yu Eflâtun ile; ve bütün bu felsefeleri İslâmiyet'le te'lif etmeğe çalışmıştır. Kendisinin 70 kadar dil bildiği sanılmaktadır. Mûsikîde birtakım kanunlar keşfetmiş ve Kanun denen âleti icâdetmiştir. Matematik alanında da çok geniş bilgisi olduğu bilinmektedir. Risâleleri ile 200 kadar eseri vardır. En önemli eserlerinden olan "Medînetü'l-Fâzıla - Fazîletli şehir ahalisinin fikirleri" ve "İhsâu'l-Ulûm - İlimlerin Sayımı" adlı kitapları dilimize çevrilmiş ve M.E.B.'nce basılmıştır.

(6) **El-Kindî:** 801 - 873 yılları arasında yaşayan Kindî, ilk müslüman meşşâî filozofudur. Kendisi çeşitli ilim dalları ile meşgul olmuş ve birçok sahada kitap yazmıştır. Bu arada tercüme faâliyetlerine bizzat katılarak Yunancadan tercümeler yapmıştır. Tabiat filozoflarının ve ilk kelâmcıların ten-

kidine dair kitapları bilhassa bahsedilmeğe değer. En meşhur kitabı, "Kitâb-ü'l-Akl ve'l-Ma'kûl"dur. Bir kısım kitapları Arapçadan Lâtinceye çevrilmiştir.

(7) **M. Scotte:** 1210 - 1291 yılları arasında yaşamış bir hristiyan ilâhiyatçısıdır.

(8) **R. Bacon:** 1214 - 1294 yılları arasında yaşamış bir İngiliz filozofu olup, kimya, fizik, matematik, tıp ve astronomi âlimi olarak tanınmıştır. Kendisinin kiliseye ve S. Thomas gibi kilise babalarına hiç saygısı olmadığından ve İslâm düşünürlerinin büyük tesirinde kaldığından ve bunu da açıkça ifade etmekten çekinmemesi yüzünden, uzun seneler manastır zindanlarında kalmış ve tek satır yazmasına izin verilmemiştir. Bu imkâna ancak ölmeden iki sene evvel kavuşabilmiştir.

(9) **Büyük Albert:** 1193 - 1280 yılları arasında yaşamıştır. Kendisi Ortaçağda yetişmiş en önemli hristiyan filozof ve ilâhiyatçılardandır. Genç yaşta Aristo ve meşhur bütün İslâm filozoflarını iyice hazmetmişti. Atinalı Saint Thomas talebesidir.

(10) **Aristo:** M.Ö. 384 - 322 yılları arasında yaşamış bir Yunan filozofudur. Kendisi Eflâtun'un talebesi ve İskender'in hocasıdır. İlk sistemli filozoftur. İlmin her dalında kitaplar yazmış ve devrine göre çok ileri sayılan fâhârlarda bulunmuştur. Mantığı da ilk defa sistemleştirip ilim haline getiren odur. Pek çok eser yazmıştır. İlk Çağın en geniş bilgisi ve orijinal filozofudur. Bu yüzden kendisine "Muallim-i Evvel" ünvanı verilmiş (Muallim-i Sâni, Fârâbî'dir) ve Hristiyan ve İslâm düşünürleri üzerinde derin tesirler yapmıştır. Atina'da derslerini gezinerek verdiği Lise'yi açmıştır. Bu yüzden de felsefesine "Meşşâiyyûn - Yürüyücüler" felsefesi adı verilmiştir. "Organon" adlı mantık kitabı H. R. Atademir tarafından Türkçeye çevrilmiştir. "Metafizik" ve diğer mühim kitaplarından hiçbirisi tercüme edilmmiştir.

(11) **S. Augustin:** M.S. 354 - 430 yılları arasında yaşamıştır. Kilise felsefesinin ilk ve en büyük temsilcisidir. Yeni Eflâtunculuk ile Hristiyanlık arasında bir sentez meydana getirmeye çalışmıştır. Öldüğü zaman piskopos idi. İrade hürriyeti yerine ilâhî takdîri müdafaa eder. Gazzâlî üzerinde tesiri olduğu ileri sürülmektedir.

(12) **Halés'li İskender (Alexandre):** 1170 (1180) - 1245 yılları arasında yaşamış olup skolastik felsefenin ünlü üstadlarındandır.

(13) **J. de la Rochelle:** Skolastik filozoflardandır. 13. asır başında doğmuş olup 1245'te ölmüştür. Halés'li İskender'in Fransisken ilâhiyat kürsüsünde halefi olmuş ve bundan birkaç yıl sonra ölmüştür.

(14) **Gazzâlî:** 1058 - 1111 yılları arasında yaşamıştır. Batılı felsefecilere ve müsteşriklere göre, Gazzâlî İslâm âleminin en orijinal ve en büyük filozofudur. İlk defa ciddî bir şekilde Aristo ve Eflâtun felsefelerine cephe almış, kelâmdan hareket etmekle birlikte, felsefeye rağmen büyük bir filozof olmuştur. En büyük eseri "İhyâu Ulûmi'd-Dîn"dır. Ayrıca filozoflara çatan "Tehâfütü'l-Felâsife" ve "Makâsıdu'l-Felâsife" adlı eserleri ile "El-İkîsat fi'l-İ'tikat" adlı eserleri de en meşhurlar arasındadır. Bu kitaplar Batı

düşüncesine çok tesir etmiştir. Gazzâlî'nin ölümünden 16 sene sonra "İhyâ" adlı kitabının Lâtinceye tercüme edilmiş olması, onun uyandırdığı alâkayı ve bıraktığı tesirlerin derinliğini kısmen anlatabilir. Eserlerinin büyük bir çoğunluğu batı dillerine tercüme edilmiş olup, üzerinde çok değişik açılardan araştırmalar yapılmış ve yapılmaktadır. Son yıllarda Almanya'da Gazzâlî'nin "Sofra âdâbı"na dair yapılmış bir araştırma, bu değişik açılardan bir tanesini teşkil etmektedir. Gazzâlî'nin birçok eseri Türkçeye çevrilmiş ise de, çoğu güvenilir ve yeterli olmaktan uzaktır, maâlesef. Bu da tercümelerin çoğunun ehil olmayan kimseler tarafından ve ticârî kazanç ön plâna alınarak yapılmasından ileri gelmektedir.

(15) **S. Thomas:** 1226 - 1274 yılları arasında yaşamıştır. Skolastiğin en büyük temsilcilerindendir. Aristo'yu tercüme ve şerh etmiştir. Aristoculuk ile Hristiyanlığı, akıl ile îmânı uzlaştırmaya çalışmıştır. "Thomisme" Ortaçağda kilisenin resmî felsefesi haline gelmiştir. "Summa Teologica" en büyük eseridir. Kendisi Gazzâlî'ye muhâlif olmasına rağmen ondan çok istifade etmiştir.

(16) "Allâh'ın cüz'ileri bilmesi meselesi" asırlar boyunca münakaşa konusu olmuştur. Bir kısım filozoflara göre, Allah âlemi bütün olarak bilir, fakat cüz'ileri bilmez. Bu görüşe başta Gazzâlî olmak üzere birçok İslâm düşünürleri cephe almışlardır.

(17) **İbn-i Rüşd:** 1126 - 1198 yılları arasında yaşamış Endülüslü filozof. Aristocudur, Aristo'nun eserlerini şerh etmiştir. Bunun için "Ortaçağın en büyük Aristo şârihi" olarak bilinmektedir. Kurtuba kadılığı yapmıştır. Çeşitli dallarda birçok eseri vardır. Gazzâlî'nin Tehâfüt'üne "Tehâfütü't-Tehâfüt" adlı bir eserle cevap vermiştir. Bunun için Batı'da felsefenin haklarını en iyi savunan filozoflardan biri olarak bilinmektedir.

(18) **Abélard:** 1079'da Nante'da doğdu ve 1142'de öldü. Nominalizmin kurucusu Roscelin'in talebelerindendir. Skolastiklerin en serbesti, en cesuru ve kat'î tavırlı olanıdır.

(19) **G. D'Ockham** (W. of Ockham): 1285 - 1349 seneleri arasında yaşamış olan İngiliz ilâhiyatçısı ve filozofudur. Nominalizmin en büyük temsilcisidir.

(20) **J. Buridan:** 1360 yılına doğru ölmüştür. Ockham'lı William'ın talebesidir. Modern mekaniğin kurucularından sayılır. Aristo'nun kitaplarına birçok şerhler yazmıştır.

(21) **İ. Kant:** 1724 - 1804 yılları arasında yaşamış büyük Alman filozofudur. Ansiklopedik bir âlim olup doğmatizme ve şüpheciliğe karşı modern felsefenin en büyük sistemlerinden olan "Tenkitçi akılcılık ve Transendant idealizm"i kurmuştur. Felsefede bir inkılâp yapan "Tenkitleri: Saf Aklın Tenkidi, Pratik Aklın Tenkidi ve Hüküm Gücünün Tenkidi" meşhurdur. Fakat bu kitapların hiçbirisi dilimize çevrilmemiştir. Kendisi bir fenomenler (hâdiseler), bir de numen'ler âlemi ayırmaktadır. Fenomenler âlemi, hem izâfî hem de objektif olan ilmin konusudur. Bilinemez mutlak varlıklar olan numenler de spekülâtif metafiziğin konusudur. Kant, numenler âlemine ancak pratik akıl ile ulaşılabilirliğini ileri sürer. 19. asır maddeciliği, Kant'ın

"Pratik Akıl"nın inkârı ile ortaya çıkmış ve kendisini Kant felsefesinin tabii bir devamı gibi göstermeğe çalışmıştır. Bu maddeciliği memleketimize nakleden Baha Tevfik, 1910'da çıkardığı Felsefe Mecmuasında Kant Felsefesine dair yazdığı makalelerde aynı gayret içinde idi (Bk. S. H. Bolay, T. Ruhçu ve Maddecî Görüşün Mücadelesi).

(22) **N. Malebranche:** 1638 - 1715 yılları arasında yaşamış bir Fransız filozofudur. Descartes'ci mektebin en büyük temsilcilerindendir. Esas mesleği papazlıktır.

(23) **A. Geulinx:** 1625 - 1699 seneleri arasında yaşamıştır. Bu filozof da Descartes'ci mektebin ileri gelen temsilcilerindendir. Dekart'çılık bunların elinde kısmen Panteizme kaymıştır. Ahlâkta mutlak deterministtirler. Yani cüz'î iradeyi kabûl etmezler.

(24) **D. Hume:** 1711 - 1776 yılları arasında yaşamış bir İngiliz filozofudur. İdealistlere ve materyalistlere karşı şüpheciliği ileri sürmüş, İngiltere'de akılcılığa karşı koyan tecrübeci fenomenizm mektebinin en büyük temsilcileri arasına girmiş ve fenomenizm ve pozitivizmin müjdecisi olmuştur. Kant'ı dogmatik uykusundan uyandıran ve tenkitçi felsefeye yöneltten odur.

(25) **Condillac:** 1715 - 1780 yılları arasında yaşadı. Mureau rahibi oldu. Mutlak sensüalizmin kurucusudur. Fikirlerimize kaynak olarak yalnız duyarımızı (ihşasları) kabûl eder.

(26) **Gassendi:** 1592 - 1655 yılları arasında yaşamıştır. Serbest bir düşündürdür. Esas karakteri ile materyalisttir. Aristo'ya hücumları ile meşhurdur.

(27) **Boyle:** İngiliz fizik ve kimyâ âlimi olup 1629 - 1691 yılları arasında yaşamıştır. Felsefeye bazı mühim tesirleri olmuştur.

(28) **Renouvier:** 1815 - 1903 yılları arasında yaşamış büyük bir Fransız filozofudur. Yeni Tenkitçiliği ve Yeni Kantçılığı kuran kimsedir.

(29) **Descartes:** 1596 - 1650 yılları arasında yaşamıştır. Modern çağın en büyük Fransız filozofudur. Çeşitli ilim dallarında keşif ve açıklamalarının yanında analitik geometrinin de kurucusu olmak gibi bir sığata sâhiptir. Yeni Çağda metodik şüpheyile işe başlamış ve buradan açık ve seçik fikirlere ulaşmıştır. Birçok eserleri vardır. Eserlerinin büyük çoğunluğu Mehmet Karasan tarafından dilimize kazandırılmıştır.

(30) **Fénélon:** Fransız filozofu ve ilâhiyatçısı. 1651'de doğup 1715'te ölmüştür. Descartes'i devam ettirenlerdendir. Eğitime âit fikirleri ile de tanınmıştır.

(31) **Huyghens:** Hollandalı fizikçi, matematikçi ve astronom. 1629 - 1695 yılları arasında yaşamış olup felsefeyi ilgilendiren eserleri vardır.

(32) **Hemsterhuis:** Hollandalı bir filozoftur. Daha çok Sokrat ve Efâtun'dan etkilenen bir ahlâk felsefesi kurmuştur. 1720 - 1790 seneleri arasında yaşamıştır.

(33) **E. Boutroux:** Ruhçu Fransız filozoflarından. 1845'te doğup 1921'de ölmüştür. "Din ve İlim", "Tabiat Kanunlarının Zorunsuzluğu Hakkında" adlı eserleri Türkçeye tercüme edilmiştir.

(34) **Bergson:** 1859 - 1931 yılları arasında yaşadı. Yahûdi asıllı Fransız filozofudur. 20. asrın en büyük ruhçu (spiritüalist) filozofu olarak kabûl edilir. Felsefesini psikolojiye dayandırmıştır. Orijinal ve câzip fikirleri ile mekanizme, materyalizme ve pozitivizme karşı cephe aldı ve kuvvetli akisler uyandırdı. Zekâ karşısında, gerçeğe ve mutlak'a doğrudan doğruya ulaştırdığı için sezgiyi savunmuş ve Sezgiciliğin kurucusu olmuştur. Birçok eseri vardır. En mühim eserleri dilimize M. Şekip Tunç ve M. Karasan tarafından çevrilmiştir.

(35) **Leibniz:** Alman filozofudur. 1646'da doğdu, 1716'da öldü. Felsefe târihinin en büyük sîmâları arasında yer alır. "Mondoloji"nin kurucusudur. Eserlerinden "Monadoloji", "Metafizik Üzerine Konuşmalar" ile "İnsan Zihni Üzerine Yeni Denemeler" in giriş ve birinci kısımları Türkçeye tercüme edilmiştir.

(36) **Wolff:** 1679 - 1754 yılları arasında yaşamış bir Alman düşünürdür. Kant'a en çok tesir edenlerden biridir.

(37) **G. Bruno:** 1548 - 1600 yılları arasında yaşamış İtalyan âlimi ve filozofu. Muhyiddin-i Arabî'den etkilenecek Hristiyanlığa aykırı bir panteizm ortaya attığı için 1600 yılında kilise tarafından ölüme mahkûm edilmiş ve kanı akıtılmaması için de diri diri yakılarak bu ceza infaz edilmiştir.

(38) **Spinoza:** Yahûdi asıllı Hollandalı bir filozoftur. 1632 - 1677 seneleri arasında yaşadı. Panteizmin Batıda en büyük temsilcisidir. Aynı zamanda tam bir deterministtir. "Etika" adlı meşhur eseri H. Ziya Ülken tarafından dilimize çevrilmiştir.

(39) **Shaftersbury:** 1671 - 1713 yılları arasında yaşamış bir İngiliz filozofudur. Optimizmi benimsemiştir. Duyulara dayanan bir ahlâk sistemi kurmağa çalışmıştır.

(40) **Schelling:** 1775 - 1854 yılları arasında yaşamış bir Alman filozofudur. Kant'la açılan romantik devrin son büyük temsilcisidir. Alman idealizminin büyük mümessillerindendir.

(41) **Bain:** Utilitarizm ve pozitivizme bağlı kalmış bir İngiliz filozofudur. 1818 - 1903 yılları arasında yaşamıştır.

(42) **F. Bacon:** 1561 - 1626 yılları arasında yaşamıştır. İngiliz tecrübeci mektebinin ve modern ilmin müjdecilerinden olmuştur. Aristo mantığına karşı tümevarıma dayanan "Novum Organum - Yeni Organon"u yazmıştır.

(43) **S. Mill:** 1806 - 1873 yılları arasında yaşamış bir İngiliz filozofudur. Aristo'nun dedüksiyon için yaptığını o, endüksiyon için yapmağa çalışmıştır. Ahlâkta faydacıdır. Bu bakımdan utilitarizmin esas kurucusu sayılır. Çeşitli sahalarla ilgili kitapları vardır. Pozitivizmin İngiltere'de en ileri gelen temsilcisidir.

(44) **Copernic:** Polonyalı meşhur astronomi âlimidir. 1473 - 1543 yılları arasında yaşamıştır. Görüşleri ve buluşları astronomide inkılâp yapmıştır.

(45) **Berkley:** 1685 - 1753 yılları arasında yaşamış meşhur İngiliz filozofudur. Anglikan piskoposu olmuştur. İngiltere'de ruhçu idealizm okulunun başlıca temsilcisidir. Maddî nesneler kavramının ve mekânın zihnî yapılar olduğunu ileri sürer. Bununla immateryalizmin kurucusu olmaktadır. Ona göre maddenin varlığını kabûl etmek bile maddeciliktir.

(46) **Huxley:** 1825 - 1895 yılları arasında yaşamış olan İngiliz biyoloji âlimi ve tabiat filozofudur.

(47) **Feuerbach:** 1804 - 1872 yılları arasında yaşamış meşhur Alman filozofudur. Kendisi ilâhiyatçı olmakla birlikte koyu bir materyalist idi. Karl Marks maddeci unsurları felsefesini bu filozoftan ithal etmiştir.

(48) **Cuvier:** Mukayeseli astronomi, zooloji ve paleontoloji bilginidir. Fransızdır. 1769'da doğmuş, 1832'de ölmüştür. Teorilerinin felsefeye etkileri olmuştur.

(49) **Maupertius:** Fransız fizikçisi, matematikçisi ve filozofudur. Newton'un kutuplar hakkındaki görüşlerini ölçerek doğrulamıştır. 1698 - 1759 yılları arasında yaşamıştır.

(50) **Priestley:** İngiliz filozof ve ilâhiyatçısı. 1733 - 1804 yılları arasında yaşamıştır. Fizik ve kimya ile de uğraşmıştır. Oksijen gazının kâşifi olarak bilinir.

(51) **Lavoisier:** Fransız kimyâcısı olup 1743 - 1794 yılları arasında yaşamıştır. Modern kimyânın babası sayılır. Meşhur "Yoktan hiçbir şey var olmaz, var olan hiçbir şey de kaybolmaz" sözü bunudur.

(52) **Paracelsus:** 1493 - 1541 yılları arasında yaşamış Alman kimyâcısıdır. Aynı zamanda tabip ve filozoftur. İlâhiyatla da meşgul olmuştur.

(53) **Leonardo:** Meşhur İtalyan ressam ve heykeltıraşı. Çok cepheli bir sanatkar ve âlimdir. Felsefe ve metot meseleleri ile de meşgul olmuştur. 1452'de doğup 1519'da ölmüştür.

(54) **Kepler:** Alman astronomi bilgini ve filozofu. 1571'de doğdu, 1630'da öldü. Astronomide kendi adıyla anılan kanunları vardır.

(55) **Galilée:** Tabiat ilimlerinin metodunu kurmuş ve kâinat hakkındaki yeni anlayışları ile felsefeye de mühim tesirler yapmış olan meşhur İtalyan âlimidir. Aristo fiziğini yıktığı için başta kilise olmak üzere birçok düşmanlıklar kazanmış ve engizisyon mahkemelerine sevk edilmiştir. Netice de uzun seneler sürgünde ve hapis hânedinde geçirmek zorunda kalmıştır. 1564 - 1642 yılları arasında yaşamıştır.

(56) **Newton:** Tanınmış İngiliz matematikçisi, astronomu ve filozofudur. 1642 - 1727 yılları arasında yaşamıştır. Kendisi, çekim (câzibe) kanunlarını keşfetmiştir.

(57) **Euler:** İsviçreli matematikçi ve filozof. Ayrıca fizik, kimya ve astronomi ile de meşgul olmuş ve birtakım keşiflerde bulunmuştur. 1707'de doğup 1783'te ölmüştür.

(58) **Hobbes:** 1588 - 1679 yılları arasında yaşamış bir İngiliz filozofudur. Leviathan adlı eseri meşhurdur. Yeni çağın başlangıcında materyalizmin en koyu savunucusu ve onu kuvvetlendiren kimse olmuştur. Ahlâkta faydacı, siyasette despotizm taraftarı olmuştur. "İnsan insanın kurdudur." sözü meşhurdur.

(59) **Rousseau:** 1712 - 1773 yılları arasında yaşamıştır. Kendine göre spiritüalisttir, fakat Tanrısı da, esasında terkedilmiş olan ve tekrar dönüşmesini istediği tabiattır. İctimâî mukavele fikrinin sâhibidir. Kant'a en çok tesir eden üç kişiden biridir. Eğitimci fikirleri ile de tanınmıştır. Bir kısım eserleri dilimize çevrilmiştir.

(60) **Nicolaus:** Alman ilâhiyatçısı ve filozofu. Aynı zamanda matematikçi ve papaz. 1401 - 1464 yılları arasında yaşamıştır.

(61) **Ravaisson:** 1813 - 1900 yılları arasında yaşamış bir Fransız filozofudur. "Aristo Metafiziği Üzerine Deneme" adlı eseri meşhurdur.

(62) **Steiner:** 1861 - 1925 yılları arasında yaşamış olan Alman filozofudur. Antropozofi felsefe teorisinin kurucusudur.

(63) **Spencer:** 1820 - 1903 yılları arasında yaşayan tanınmış İngiliz filozofudur. Evrimciliğin kurucusudur. İlmî ve felsefenin alanı olan bilinebilir ile dînin alanı olan bilinemez'i ayırdederek bunların birbirlerini tamamladıklarını ileri sürer. Sosyalizme karşı fertçiliği müdafaa eder. Birçok eserleri vardır. Bunlardan "İlk Prensipler", dilimize çevrilenler arasındadır.

(64) **Torricelli:** İtalyan fizikçi ve matematikçisi. 1608 - 1647 seneleri arasında yaşamıştır. Galilée'nin talebesidir. Barometrenin de kâşifidir.

(65) **Reid:** 1704 - 1796 yılları arasında yaşamıştır. Hume'un şüphecilğine karşı ortaya çıkan felsefî hareketin başıdır. D. Stewart da kendi talebesidir.

(66) **J. Müller:** Alman astronomu ve matematikçisi. 1436 - 1476 yılları arasında yaşamıştır. "Her Çeşit Üçgen Üstüne" adlı kitabında tanjantların kullanılmasına öncülük etmiştir. Batıda "Sinüs" terimini ilk ortaya atan kimsedir.

(67) **T. Brahé:** 1546 - 1601 yılları arasında yaşamıştır. Astronomi âlimidir. Çeşitli müşahedeleri Kepler'in gezegenler hakkındaki kanunlarının keşfine yol açmıştır.

(68) **Uluğ Bey:** 1393 - 1449 yılları arasında yaşamış büyük Türk astronomu ve devlet adamıdır. Kendisi Timur'un torunu olup uzun müddet devlet reisliği yapmıştır. Uluğ Bey'in ilmî çalışmaları ve bunların değeri hakkında fazla bilgi edinmek isteyenler, Salih Zeki'nin "Âsâr-ı Bâkiye"sine ve Şakir Ülkütaşır'ın "Uluğ Bey" adlı küçük kitabına bakmalıdır.

(69) **Fonsegrive:** 1852 - 1917 yılları arasında yaşamış Fransız filozofudur. Psikolojisi "İlmü'n-Nefs" adı altında Ahmet Naim tarafından Türkçeye çevrilmiş ve eski harflerle basılmıştır.

(70) **A. Comte:** 1798'de doğmuş ve 1857'de ölmüştür. Pozitivizmin kurucusudur. Ahlâkî ve siyâsî anarşinin fikrî anarşiden ileri geldiğini düşünerek üç hal kanunu ve pozitivist anlayışı ileri sürer. Bu görüşe göre insanlık düşüncesi üç mühim devreden geçmiştir. Bunlardan biri "İlâhiyatçı - Teolojik" devirdir. Bu devir çocukça bir devir olup, insanlık çocuklar gibi bir hayaller peşinde koşmuş, birtakım mitoslara ve ilâhlara bağlanıp kalmıştır.

İkinci devre, "Metafizik" devirdir. Bu devirde insanlık efsane ve ilâhlardan kurtulmuştur, fakat muhtelif metafizik prensiplere bağlanmışlardır. Bununla birlikte insanlık bir ilerleme katetmiştir.

Üçüncü devir ise, "Pozitif - Müsbet" devirdir. Artık bu devirde din ve metafizik anlayışları geride kalmış, ilim ve isbat devri açılmıştır. Bundan ilim her yeri kaplayacak ve inançların yerini alacaktır. Comte'a göre bu ilim esas itibarıyla sosyolojidir. Bu bakımdan pozitivizm isbata dayanır, görünenin gerisinde bir mahiyet araştırmasına girmez ve bunu da lüzumsuz görür. Yine bu sebepten metafiziğin bırakılmasını, mutlakın yerine de izafî (Görelî)'nin alınmasını ister.

Comte önceleri hiçbir dîni kabûl etmezken ve dinleri insanlığın çocukluk devirlerine âit inanışlar olarak kabûl ederken; Clotil de Vaux adlı kadına tutulduktan ve bu kadını kaybettikten sonra, cinnet getirmiş, kendisini Sein nehrine atmış, kurtarıldıktan sonra tımarhânedede tedavi görmüş, iyileşip çıktıktan sonra da bir dînin lüzumuna kanaat getirmiş, fakat dinlere dönemediği için "İnsanlık Dîni - Pozitif Din" adıyla yeni bir din kurmuş ve bu dînin ilmihâlini de yazmıştır. Bu kitap "Pozitivizmin İlmihâli" adıyla dilimize çevrilmiş ve M.E.B. tarafından basılmıştır. Comte bu kitapta insanlığı temsilen 30 yaşında (Clotil'in ölüm yaşı) bir kadına tapmanın esaslarını açıklar.

(71) **C. Bernard:** 1813 - 1878 yılları arasında yaşamış tanınmış Fransız fizyolojisti ve filozofu. Tecrübî tıbbın babası sayılır. Felsefî düşünce üzerine büyük tesirler yapan bir ilim ve metot anlayışının sâhibidir. "Tıpta tecrübe usûlünün tetkikine giriş" adlı metot kitabı çok meşhurdur. Bu kitap Dr. Galip Ataç tarafından dilimize kazandırılmış ve M.E.B.'nce 1934'te basılmıştır.

(72) **Voltaire:** 1694 - 1778 yılları arasında yaşamış olan meşhur Fransız düşünürü ve ansiklopedisti. Kendisi deisttir. Felsefede bir yenilik getirmeyip Locke'a sâdik kalmıştır. Daha çok vûlgarizatördür. Hristiyanlık aleyhindeki yazılarından dolayı kilisenin husumetini kazanmış, sonradan bunu da telâfi için İslâm Peygamberi aleyhine bir piyes yazmıştır.

(73) **E. V. Hartmann:** 1842 - 1906 yılları arasında yaşamış bir Alman filozofudur. Schopenhauer'den farklı Schelling'e yakın bir kötümserlik sistemi vardır. "Şuursuzluğun Felsefesi" adlı eseri çok meşhurdur. "Darwinizm" adlı eseri de Memduh Süreyya tarafından Türkçeye çevrilmiş ve 1329'da basılmıştır.

(74) **Schopenhauer:** 1788 - 1860 yılları arasında yaşamış bir Alman filozofudur. Karamsar bir görüşe sâhiptir. Aynı zamanda "Volontarizm - İradecilik" felsefesinin esas kurucusudur.

(75) **Guyau:** 1854 - 1888 seneleri arasında yaşamış olan Fransız filozofudur. "Geleceğin Dinsizliği" ve "Terbiye ve Veraset" adlı kitaplarını Dr. Abdullah Cevdet Türkçeye çevirmiştir.

(76) **Hamilton:** 1788 - 1856 yılları arasında yaşamış İngiliz filozofudur. Felsefesinde Hume'un şüpheciliğine ulaşmaktadır.

(77) **Locke:** İngiliz ampirist filozofudur. Ona göre doğuştan bilgi yoktur ve insan zihni "Boş bir levhadır". 1632'de doğup 1704'te ölmüştür.

(78) **S. Anselme:** 1033 - 1109 yılları arasında yaşamış olup Hristiyan ilâhiyatçıların en büyüklerindendir. Allâh'ın varlığını isbat için ileri sürdüğü deliller ve "Anlamak için îman ediyorum" sözü meşhurdur.

(79) **Hegel:** Mutlak idealizmin kurucularından. 1770 - 1831 yılları arasında yaşadı. Mantıkla metafiziği birleştirmeye çalışmıştır. Metodu, çelişikliklerden uzlaşmaya doğru düşüncenin yürüyüşünü ifade eden diyalektiktir. K. Marks daha sonra bu metodu almış, tersine çevirmiş ve kendi sistemini îzahta kullanmış ve diyalektik materyalizmi kurmuştur.

(80) **Bentham:** İngiliz filozofu ve iktisatçısı. Faydacı ahlâkı Mill'den önce kuran kimsedir. 1748 - 1832 yılları arasında yaşamıştır.

(81) **W. James:** En büyük Amerikan filozofudur. 1842 - 1910 seneleri arasında yaşamıştır. Pragmatizmin kurucusu olup çokçu ruhçuluğun (spitualisme pluraliste) başlıca temsilcisidir. Birçok eserleri vardır. Bunlardan bir kısmı dilimize çevrilmiştir. Din psikolojisi ile ciddî olarak meşgul olanlardandır. Terbiyeye dair fikirleri ile de tanınmıştır.

(82) **Jacobi:** 1743 - 1819 yılları arasında yaşamış bir Alman filozofudur. İnsanın tabîî şuuruna tamamiyle güvenmeyi, insanın zihinli tabiatı ile eşya gerçekliği arasında bir ezeli âhenk bulunduğunu savunmuştur.

(83) **Helmoltz:** 1821 - 1894 yılları arasında yaşamış Alman fizikçisi ve fizyolojisti. Fizikteki çeşitli keşifleri ile meşhurdur.

(84) **Campanella:** 1568 - 1639 yılları arasında yaşamış olan İtalyan filozofudur. Ömrünün 27 senesi zindanda geçmiştir. Esas itibariyle şüpheci ve tenkitçi bir felsefî görüşe sâhiptir. "Güneş Sitesi" adlı eseri meşhurdur.

(85) **Fechner:** Alman fizikçisi ve filozofu. 1801 - 1887 yılları arasında yaşamıştır. Monist bir Tanrı anlayışı ile çokçu bir âlem anlayışına sâhiptir.

(86) **Machiavel:** İtalyan siyaset felsefecisi ve siyasetçisi. 1469'da doğup 1527'de öldü. Yaşadığı devirde İtalya siyasî karışıklıklar içinde idi ve devlet adamları papaların oyuncağı idi, yâhut papalar bizzat devlet idare ediyorlardı. Papaların bu nüfuz ve ihtirasını önleyebilmek için din işleri ile devlet işlerinin ayrılmasına lüzum görerek lâikliğin temellerini atmıştır. "Gâye vasıtayı meşrû kılar" sözü ile dîni, ahlâkı ve çeşitli değerleri gâyeye ulaşmak için birer âlet derecesine düşürmüştür. "Hükümdar" adlı eseri iki defa dilimize çevrilmiştir.

(87) **Gibbon:** 1737 - 1794 yılları arasında yaşamış olan İngiliz târihçisidir. "Roma İmparatorluğunun Gerilemesi ve Yıkılışı" adlı eseri tanınmıştır.

(88) **E. Haeckel:** Alman tabiat âlimi ve filozofu. 1834 - 1919 yılları arasında yaşamıştır. Geçen asrın kaba ilimci maddeciliğinin en büyük temsilcilerindendir. "Monizm" adlı eseri, memleketimize bu maddeciliği yerleştirmek isteyen Baha Tevfik ve arkadaşları tarafından "Vahdet-i Mevcut"

adıyla dilimize tercüme edilmiştir. Ayrıca "Kâinâtın Muammaları" adındaki eseri de çevrilmiş ve bir özet halinde M.E.B.'nce liselere yardımcı kitap olarak yayınlanmıştır.

(89) **Montesquieu:** Fransız hukuk ve siyaset filozofu. 1689 - 1755 yılları arasında yaşamıştır. "Kanunların Rôhu" adlı eseri çok meşhurdur ve dilimize de çevrilmiştir.

(90) **E. Durkheim:** Yahûdi asıllı Fransız sosyoloğu ve filozofu. 1858 - 1917 yılları arasında yaşadı. Sosyolojinin esas kurucusu sayılır. Comte'un takipçisidir. Cemiyeti Tanrı yerine koymuştur. Din sosyolojisi ile de ciddî olarak meşgul olmuştur. Eserlerinin bir kısmı Türkçeye çevrilmiştir. Okullardaki sosyoloji derslerine bu sosyoloji esas olarak alınmıştır.

(91) **Darwin:** İngiliz tabiat âlimi. 1809 - 1882 yılları arasında yaşamıştır. Tekâmülcülüğün esas kurucusu sayılır. İnsanın maymundan geldiğini iddia etmiş ve tabiî seçkinleşme nazariyesini ileri sürmüştür. Allâh'ın varlığına inanmakla birlikte, âlemi mekanik bir tarzda izah ettiği için materyalizme en büyük desteği sağlamıştır. "Hayat mücâdelesinde ancak kuvvetlinin yaşama hakkına sâhip olduğunu" ileri sürmesi, İngiliz sömürgeciliğinin resmî felsefesini ve dayanağını teşkil etmiştir. Belli başlı eserleri dilimize çevrilmiştir. Darwin nazariyesi ve bilhassa insanın maymundan geldiği fikri yüzyılımızın başından beri yapılan biyolojik, antropolojik araştırmalarla değerini yitirmiş ve ilim târihinin raflarına tevdi' edilmiştir. Fakat bâzı materyalist, ateist ve aşırı solcu gruplar, bu nazariyeyi ayakta tutmağa çalışmaktadırlar. Çünkü bu sûretle insanı mânevî ve kutsal değerlerden sıyrarak hayvan derekesine indirmek mümkün olmaktadır. Dolayısıyla bu seviyedeki insanın hayvânî cephesine hitapla ona tesir etmek çok kolaydır.

İşin garip tarafı terkedilmiş böyle bir nazariyenin "Modern Biyoloji" adı altında hiçbir tenkide ve kontrole tabî tutulmadan rağbet görmesidir. Her şeyden önce mânevî değerlerden soyulmuş nesiller yetişmesini önlemek gerekir.

Darwin nazariyesinin tenkîdi husûsunda şu kitaplara bakılmalıdır:

- 1 — Dr. Kenan Çığman, İnançlar, Ank. 1971 (Burada çok geniş tenkit var).
- 2 — Arnold Gehlen, İnsan, İst. 1954.
- 3 — Hilmi Ziya Ülken, Târihî Maddeciliğe Reddiye, İst. 1963.
- 4 — " " " Felsefeye Giriş II, Ank. 1957.
- 5 — " " " Varlık ve Oluş, Ank. 1968.
- 6 — S. Hayri Bolay, Türkiye'de Ruhçu ve Maddecî Görüşün Mücadelesi, İst. 1967.

(92) **Usturlap:** Batlamyus tarafından (Ptolemy, M.S. 180) yılları civarında ilk defa kullanılmış bir âlet. İslâm âleminde geliştirilerek çok kullanılmıştır. Yıldızların nerede ve ne zaman olacağını bildirir. Çok çeşitli şekilleri vardır. Usturlap hakkında geniş bilgi için Salih Zeki'nin "Kâmûs-ı Riyâziyât"ının usturlap maddesine bakmalı. Orada, geniş mâlûmat mevcuttur.

(93) **Küre-i Müşebbeke:** Gök küresidir. Bugünkü bizim tarzın aynısidir. Bu da çok eskiden beri (Yunanlılardan bu yana) kullanılan bir âlettir.

NOTLAR: II

Kitapta adı geçen bâzı felsefe akımları:

- (1) **Ateisme:** Allâh'ın varlığını inkâr eden felsefî meslek.
- (2) **Averroisme:** İbn-i Rüşd'e Batı'da Averréos denildiği için İbn-i Rüşd felsefesine de bu ad verilmiştir ki Batı'da birkaç asır taraftar bulmuş ve hüküm sürmüştür. Bu felsefe ana karakteri ile Aristocudur.
- (3) **Conceptualisme** (Kavramcılık): Küllîlerin yâni hayvan ve insan gibi cins ve nev'e şâmil olan soyut mânâların, fert ve şahıslarda değil, onları düşünen zihinde tasâvvurlar halinde varlığa sâhip oldukları ileri süren felsefe cereyanı. Bu mezhep Nominalizm ile Realizm arasında orta bir mezheptir.
- (4) **Déisme:** Vahyi, dîni, peygamberi kabûl etmeyip, sâdece Allâh'ın varlığına inananların mezhebidir. Buna mensup olanları Tabîî Dîn adıyla sırf felsefî bir dîn kabûl ederler. Voltaire de J. J. Rousseau bu mezhebe inananların başında gelir.
- (5) **Dynamisme** (Dinamizm): Meydana gelen ve inkişaf eden eşyada (nesnelerde) dâhil olan bir esas veya zenberek gibi bir iç kuvvet kabûl eden ve gelişmeyi bununla îzah eden mezheptir. Bu akım maddeyi âtıl kabûl etmeyip onda harekete indirgenemeyen birtakım enerjilerin varlığını ileri sürer. Bu mezhebin zıddı mekanizmdir.
- (6) **Emprisime** (Tecrübecilik - Ampirizm): Bütün bilgilerimizin dayandığı prensiplerin duyulabilir tecrübenin eseri ve verileri olduğunu ileri süren ve "Zihinde olan hiçbir şey yoktur ki ilkin duyularda bulunmasın" diyen mezhep. Bu mezhep denemeden ayrı bilki prensipleri olarak aksiyomları, doğuştan gelen fikirleri ve kategorileri inkâr ile işe başlar ve sadece tecrübeye dayanır.
- (7) **Existensialisme** (Varoluşçuluk): Genel olarak insanın varlığını ele alan, soyut fikirlerden, küllî kavramlardan (özlerden), müşahhas ve ferdî realitelerin üstünlüğünden sıyrılarak konusunu sadece varoluşa gören felsefe akımı. Esas kurucusu 1855'te ölen Kierkegaard adındaki Danimarkalı ilâhiyatçı filozoftur. O, 19. asrın bunaltıcı maddeciliği karşısında sonsuz ve ölüm önünde korku ve titremeden hareket ediyordu. Daha sonra bu akım inkârci nihilist ve aşkın bir varlığa inanan varoluşçuluk tarzında ikiye ayrıldı. Din-

dar ekzistansiyalistlerin başında Karl Jaspers gelir. Karşı anlayışın başında da J. Paul Sartre gelir. Sartre'a göre varoluş, insanda özden öncedir. İnsan özünü kendi yaratmak zorundadır. İnsanın hürriyeti ancak Tanrı'nın yokluğu veya inkârı ile mümkündür.

Varoluşçuluk hakkında ülkemizde ciddî bir kitap yayınlanmadığı halde, Sartre ve benzeri düşünürlerin bütün vülgarize kitapları tercüme edilmiş ve bunlarla köklü akîdeler yıkılmağa çalışılmıştır.

(8) **Evolutionnisme** (Evrimcilik): Evrimi bütün âlemin, varlıkların, hayâtın, zihnin ve cemiyetlerin genel kanunu kabûl eden mezhep. (Kitapta bu konu genişçe ele alınmıştır.)

(9) **Feminisme**: Kadınların eşit muâmele görmediklerini iddia ile her alanda kadın haklarının genişletilmesini ve kadınlığın üstünlüğünü savunan meslek.

(10) **Idéalisme** (Ülkücülük): Düşüncenin biricik gerçek olduğunu ve bütün gerçeklerin aslı olduğunu, maddenin, zihnin bir tasavvuru ve mahsûlünden başka bir şey olmadığını ileri süren felsefe cereyanı. Çok değişik şekilleri vardır.

(11) **Intuitionnisme** (Sezgicilik): İlmin âleti olan zekâdan ayrı bir bilme gücü olduğunu ve felsefenin metodu olan sezgi ile doğrudan doğruya bütün eşyâyı, gerçeğin özünü bilebileceğini, Mutlak'a erişebileceğini, böylece metafiziğin meşrûluğunu ileri süren meslek. En büyük temsilcisi H. Bergson'dur.

(12) **Monadoloji**: Alman filozofu Leibniz'in monadlar (rûha sâhip en küçük parçalar) dan teşekkül ettiğini ileri sürdüğü felsefî anlayışına ve nazariyeyi açıkladığı eserine verilen isimdir. Ona göre monadlar yer tutmaz, bölünmez, şekilsiz, ezeli ve ebedîdirler. Monadların monadı Allah'dır.

(13) **Monisme** (Bircilik): Nesnelerin özü bakımından âlemdeki her şeyi bir tek prensibe (madde, ruh vs.) irca eden felsefî anlayış. O, nesnelerin varlığı bakımından tek bir asıldan çıktığını ileri sürer. Ruhçu ve maddecî çeşitleri vardır.

(14) **Matérialisme** (Maddecilik): Rûhun ve rûhî özlerin varlığını inkâr ederek bütün gerçeğin maddeden çıktığını kabûl eder. Eşyânın bütün gerçekliğini maddeye indirger (irca eder). Dolayısıyla bütün mânevî değerleri ve rûhu, Allâh'ı, âhireti inkâr ediyor. Târih boyunca birçok değişiklikler geçirmiştir. (Fazla bilgi için bk. S. H. Bolay, T. Ruhçu ve Maddecî Görüşün Mücadelesi, İst. 1967.)

(15) **Mécanisme** (Mekanizm): Eşyânın tabiatı icâbı âtil olduğunu, ancak dışardan gelen kuvvetlerin tesiri ile değişmeye tabî' olabileceğini iddia eder. Ayrıca maddenin kuvvetten ayrı olduğunu ileri sürer ve hâdiseleri hep hareketle açıklamak ister. Bu akım maddeciliğin en büyük destekçilerindendir.

(16) **Nihilisme** (Hiççilik): Her şeyin bir görünüş ve kuruntudan ibaret olduğunu ileri sürer ve hiçbir değeri kabûl etmez. Bizde Tevfik Fikret'in "Târih-i Kadîm"indeki şu beyti bu tesirle yazılmıştır:

Her şeref yapma, her saâdet piç,
Her şeyin ibtidası âhiri HİÇ.

Nihilizmin en büyük temsilcisi Alman filozofu Nietzsche (Niçe) dir.

(17) **Nominalisme** (İsimcilik): Küllîlerin (tümellerin) özde ve zihinde mevcut olmadıklarını, bunların sayısız birtakım nesnelere verilen isimlerden, hayâl ve kelimelerden ibaret olduklarını iddia eden felsefe anlayışı. Böylece bu meslek bilginimizin objektifliğini de reddetmiş olmaktadır.

(18) **Paralélisme** (Muvâzâlik): İki veya daha fazla olaylar serisinin paralel (muvâzi) oluşudur. Meselâ psiko-fizikte her cismânî olaya karşılık rûhî bir olayın varlığının kabûl edilmesi muvâzâliktir.

(19) **Phénoménisme** (Fenomenizm - Olguculuk): Her türlü maddî veya rûhî özün ve her sebebin varlığını reddedip sıfatları ve kanunlar gereğince birbirine bağlı olayları kabûl eder. Bütün gerçeği ve bilgiyi olaylara dayandırır. Bu akımın esas öncüsü Hume'dur. Ona göre tecrübe bize ancak olayları bildirir ve olaylardan başka bir şey yoktur.

(20) **Positivisme** (Pozitivizm - İsbatiyecilik): Tecrübe ile gerçekleşmemiş olan her şeyi inkâr edenlerin görüşü. Bu akım, olaylar arasındaki birtakım sâbit münâsebetlerden hareket ederek duyularımızla algılanamayacak hiçbir bilgi konusu kabûl etmez. Olayların gerisinde bir sebep ve mâhiyet araştırmasına girişmez. Dolayısıyla metafiziği reddeder. Fakat bu görüş de, bizzat bir metafiziktir. Kurucusu A. Comte'tur (Comte'a âit nota bk.). Tevfik Fikret'in şu mısraı pozitivist bir anlayış taşımaktadır:

Bilmeden, görmeden îman ettim,
Nefsime dînime kurban ettim.
Sevdim Allâh'ı da Peygamberi de.
O alay kaldı bugün hep geride.

(21) **Pragmatisme**: Hakîkatın ölçüsü olarak pratiğe ve fiile değer verir. Tatbikattaki verimliliğe, fayda ve başarıya göre ölçer her şeyi. Böylece ilimde bir aksiyon ve âlet değeri görerek, aksiyonun îcaplarına göre hakîkatın da çeşit çeşit olabileceğini ileri sürer. Kurucusu W. James'tir. Fakat Fransa'daki anlayışla Amerika'daki anlayış farklılıklar göstermektedir.

(22) **Rationalisme** (Rasyonalizm - Akılcılık): Herkeste değişmez, eşit, akîl ve mantıkî prensiplerin bulunduğunu, bunların doğuştan geldiğini, tecrübeden önce ve tecrübeden müstakil olarak var olduklarını ileri sürer. Böylece tecrübe öncesi birtakım küllî ve apaçık hakikatların varlığını ve bunların akıl ile açıklanabileceğini iddia eder. Bu akım tecrübeciliğin karştı olmuş oluyor. Çok çeşitleri vardır.

(23) **Réalisme** (Realizm - Gerçekçilik): Fikirlerin ve küllîlerin kendilerini kavrayan zihinden müstakil olarak, ferdî varlıkların dışında ve onlardan önce var olduğunu ileri sürer. Düşünceden veya bilen süjeden müstakil olarak dış âlemin ve eşyanın varlığını, objektif bilgisini kabûl eder.

(24) **Relativisme** (İzafîlik - Görecilik): Bilgimizin duyularımıza, zihnimize, ölçülerimize göre değişken olduğunu ve bizim kesin bilgiye erişemeyeceğimizi, ancak hâdiseler arasındaki münâsebetleri bilebileceğimizi iddia eder. Bu bakımdan, şüphecilik, tenkitçilik, isbatıyecilik ve bilinemezcilik (Agnostisizm) bir çeşit izafıyeciliktir.

(25) **Scepticisme** (Septisizm - Şüphecilik): Hakîkatın yokluğunu, aklın hiçbir kesin bilgi elde edemeyeceğini, hiçbir hakîkata, eşyanın özüne ve mutlak olarak bir şeye erişilemeyeceğini iddia eder. Bunun da muhtelif çeşitleri vardır.

(26) **Spiritualisme** (Spiritüalizm - Ruhçuluk): Rûhun, başka hiçbir gerçekten çıkmadığını, maddeden müstakil olarak mevcut olduğunu, kendi kendine yeterli ve biricik gerçek olduğunu, maddeye hâkim bulunduğunu, rûhun bölünmezliğini, ölmezliğini, Allâh'ın ve âhiretin varlığını kabûl eder. Çeşitleri çoktur. (Fazla bilgi için yukarıda adı geçen kitabımıza bakılabilir.)

(27) **Sensualisme** (Sansüalizm - Duyumculuk): Bütün bilgilerimizin aslında duyumdan ibaret olduğunu, aklî prensiplerimizin, fikirlerimizin duyumlarla elde edildiğini iddia eder. Böylece bu akım, akıl ve zihni dış tecrübe ve duyarlığa irca etmiş oluyor.

(28) **Utilitarisme** ((Ütilitarizm - Faydacılık): Bilgi ve aksiyona âit değerlerin hepsinin hayâta ve saâdete hizmet eden faydalı şeyler olduğuna inanır. Fayda ve menfaatı fazîletlerin gâyesi ve en büyük iyilik olarak kabûl eder. Bu mezhebe göre iyilikle fayda aynı şey olmuş oluyor. Bentham ve Stuart Mill en büyük temsilcileridir.

İÇİNDEKİLER

Takdim	3
İsmail Hakkı İzmirli'nin Hayâtı ve Eserleri	5
Önsöz	7
İslâm Düşünürleri Ortaçağlarda Avrupa Düşünürlerinin Üs- tadları ve Selefleridir	9
İslâm Düşünürlerinden Bir Grup İle Yeni Çağ Düşünürleri Arasında Karşılaştırma	12
Fert Fert Karşılaştırma	15
Tekâmül Sistemi	35
Tenkit	39
İlâveler	40
Cetvel	42
Fransız Düşünürleri	42
İngiliz Düşünürleri	45
Alman Düşünürleri	48
İtalyan Düşünürleri	51
Hollanda Filozofları	51
Amerikan Düşünürleri	52
Polonya Düşünürleri	52
Bibliyografya	53
Notlar: I (Filozoflar ve Âlimler Hakkında Kısa Bilgi)	55
Notlar: II (Kitapta Adı Geçen Bâzı Felsefe Akımları)	65